

**ИВАН П. ИВАНОВ**  
**ПРОБЛЕМИ**  
**НА ИНТЕРКУЛТУРНОТО ОБРАЗОВАНИЕ**  
**АКСИОС**

**1997**

© Иван Петков Иванов  
ISBN 954-8789-21-3  
Българска, първо издание  
Рецензент: доц. Панайот Дражев  
Научен редактор: д-р Янка Тоцева  
Издателство "АКСИОС", Шумен, п.к. 572

## УВОДНИ ДУМИ

Съвременното общество значително се различава от традиционното, в което господстваше обща система от ценности и образци на поведение, водеща до унифицирана система за възпитание и образование. В условията на демокрация липсват възпиращите механизми на тоталитаризма и започна да се проявява основната отличителна черта на индустриалното общество - плурализъм на ценности, идеи, социализиращи фактори. Това от своя страна води и до плурализъм в образованието и възпитанието, до множественост на педагогическите парадигми.

Един от феномените на модерното общество в областта на образованието, респективно в науките, свързани с него, това е интеркултурализмът. Интеркултурното образование няма алтернатива и колкото по-бързо се осъзнае от всички и се реализира пълноценно, толкова по-лесно ще стане интеграцията ни в обединена Европа.

В тази книга се публикуват резултатите от 5 изследвания, правени през последните 3 години и обединени от общата идея да се разкрият някои особености на учителите и учениците /студентите/ от различните етноси, живеещи у нас. Задачата за идентифициране на различията е първата, предшестваща всички останали, при създаването на една нова, интеркултурна българска педагогика. Най-много място е отделено на учителя: как се проявява “Пигмалион-ефектът” при възприемане на децата от различните етноси у нас и как учителят реализира на практика потенциалите на своето етносъзнание и етносамосъзнание. Анализирани са особеностите на семейната среда на децата от различните етноси, както и на етносъзнанието на студенти - бъдещи учители и на деца от предучилищна възраст. Всички изследвани лица са само от трите основни етноси, живеещи у нас - българи, турци и цигани /роми/, тъй като относителният дял на останалите етноси у нас е толкова малък, че те нямат съществено влияние конкретно върху образованието и гравитират към някои от двата основни, в зависимост от културата си.

Материалите, които сега стават достояние на читателя са ползвани при провеждания със студенти от ШУ “Еп. К.Преславски” спецкурс на тема “Начини за осъществяване на властно въздействие при деца с различен етнически произход” и спецсеминара “Интеркултурни взаимодействия” в рамките на Проект № S\_JEP-09532-95 /BULGAMIN/ на ТЕМПУС, обединяващ учени от Института по философия на БАН, Философския факултет на СУ “Св. Кл. Охридски”, Международния център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, Университетите от Амстердам и Болоня, ENS - Париж, и Шуменския университет.

Ив. Иванов

## СЪДЪРЖАНИЕ

<b>1. “ПИГМАЛИОН-ЕФЕКТЪТ” ПРИ ВЪЗПРИЕМАНЕ ОТ УЧИТЕЛЯ НА ДЕЦАТА ОТ ОСНОВНИТЕ ЕТНОСИ В БЪЛГАРИЯ .....</b>	<b>7</b>
“Пигмалион-ефектът” и етническите стереотипи на учителя.....	7
Оценка на детската агресивност .....	8
Оценка на междуличностните отношения .....	21
Оценка на качествата на личността.....	33
Оценка на потребностно-мотивационната сфера .....	65
<b>2. ПЕДАГОГИЧЕСКИЯТ ПОДХОД ПРИ РАБОТА С ДЕЦА ОТ РАЗЛИЧНИТЕ ЕТНОСИ .....</b>	<b>102</b>
Особености на учителското отношение .....	103
Възприемане на децата като агенти на педагогическия процес.....	110
<b>3. ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ВЛАСТ НА УЧИТЕЛЯ - ЕТНИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ.....</b>	<b>120</b>
Моделът на властно въздействие на учителите - българи и турци .....	122
Учителите - българи и турци и някои феномени, свързани с властта .....	124
<b>4. ВЪЗПИТАТЕЛНАТА СРЕДА В СЕМЕЙСТВОТО ПРИ ОСНОВНИТЕ ЕТНОСИ В БЪЛГАРИЯ .....</b>	<b>131</b>
<b>5. ОСОБЕНОСТИ НА ЕТНИЧЕСКОТО СЪЗНАНИЕ И САМОСЪЗНАНИЕ .....</b>	<b>139</b>
Студенти от Шуменския университет “Еп. Константин Преславски” .....	140
Деца от предучилищна възраст .....	147

## 1. “ПИГМАЛИОН-ЕФЕКТЪТ” ПРИ ВЪЗПРИЕМАНЕ ОТ УЧИТЕЛЯ НА ДЕЦАТА ОТ ОСНОВНИТЕ ЕТНОСИ В БЪЛГАРИЯ

### “ПИГМАЛИОН-ЕФЕКТЪТ” И ЕТНИЧЕСКИТЕ СТЕРЕОТИПИ НА УЧИТЕЛЯ

Съвременната педагогика и психология разкриха много особености на детето като обект и субект на педагогическа дейност. Същевременно няма почти никаква информация за особеностите на децата от различните етноси, които живеят у нас. В значимите изследвания, проведени през последните години от Ж.Георгиев, П.Макариев, Ал.Андонов, А.Кръстева, Е.Марушиякова, В.Попов, Х.Кючуков, И.Томова<sup>1</sup> и др. липсват данни за децата от малцинствените групи, а ако ги има, те са най-общи и обикновено не са на емпирична основа. Нещо повече, ние не знаем достатъчно дори за особеностите на българчето, съпоставени с тези на другите деца у нас и по света. Като резултат се получават някакви “общии” педагогика и психология, неотчитащи особеностите на основните етноси и слабо обслужващи реалните нужди на практиката.

Терминът “Пигмалион-ефект” е употребен за пръв път от Роберт Розентал и Ленар Якобсон<sup>2</sup> за означаване на ефекта от поведението на учителя спрямо децата от класа, породено от отношението му към тях (осъзнато и неосъзнато). Очакванията му към различните категории ученици предизвикват отведен ефект, изразяващ се в това, че считаният за по-интелигентен или по-неинтелигентен (културен, добър и пр.) се изявява като такъв. Учителят най-често непреднамерено насочва развитието на учениците си в рамки, отговарящи на формираните му по всевъзможни пътища представи за тях. Изследванията на Розентал и Якобсон са свързани с оценката на интелекта на учениците, но в последствие терминът “Пигмалион-ефект” се свързва изобщо с качествата им.

Няма съмнение, че съществува “Пигмалион-ефект” на етническа основа при рефлексията на учениците от учителя. Един учител винаги възприема учениците от позициите на собствените си представи, елементи на неговото съзнание и самосъзнание. В основата на отношението към собствения и другите етноси е етническото съзнание и самосъзнание, но то се модифицира и променя в зависимост от други фактори - професия, пол, образование, възраст и др.

Етническото съзнание се формира при взаимодействието с другите етнически групи и отразява знанието за другите и отношението към тях. Осъзнаването на особеностите на другите не може да стане без осъзнаване на собствените особености. Етносамосъзнанието е представено в езика, обичаите, традициите, предразсъдъците и пр. То се проявява в идентификация, система от етнодиференциращи символи и представи, етнически автостереотипи, етнически чувства и стереотипи. Типично явление е етноцентризмът. Собственият етнос е най-добрият, а “другите” и тяхната култура се възприемат като неправилна, некачествена или неморална.

Етническите стереотипи са специфичен елемент на етническото самосъзнание. Те са свързани с недиференцирани, груби и пристрастни оценки; остават стабилни в течение на много дълъг период от време, усвояват се още от детска възраст. Те са в основата на расовите и етнически предразсъдъци, които са съществували винаги.

В настоящата студия са изложени данни от изследване на “Пигмалион-ефектът” при възприемането от учителя на деца от трите основни етноси, живеещи в България - българчета, турчета и циганчета (роми).

Извадката е с обем от 100 учители през 1996 г.

## ОЦЕНКА НА ДЕТСКАТА АГРЕСИВНОСТ

### ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА

Известни са три типични схващания за агресивността:

Схващането за изключително биологическата основа на човешката агресивност се свързва с К.Лоренц, Н.Гинберген, Е.Уилсън, Р. Доукинс, З.Фройд, О.Шпинглер, Х.Спенсър, Ф.Ницше и др. Счита се, че либидото и агресията са чиста енергия на влечения, която се наслоява върху едно или друго действие, и агресията е “позитивна функция допринасяща за еволюцията както на животинските видове, така и за развитието на човешкото общество” (К. Лоренц) или се проявява в качеството на произведен феномен, чиято функция се състои от превключването на енергия от “влечението към смъртта” чрез Аза към околния свят (З.Фройд).

В противовес на биологизаторски концепции се разпространява теорията за фрустриращата социално обусловена агресивност на човешкото поведение. В случая агресията се възприема като социална реакция на фрустриращата обстановка. За първи път този феномен е бил теоретично разработен от Долард и Милър.

Има и трета гледна точка. По мнението на Л.Бърковиц, у хората агресивността е функция на сложно взаимодействие между вродените склонности заучените реакции. Макар и да е възможно агресивността у човека да има инстинктивен компонент, по-важно е, че тя се поддава на модификация. Обяснението, което А.Бандура дава за агресията, е че неприятните стимули предизвикват емоционална активация, която може да доведе до агресивно поведение, но това не винаги се случва. Някои индивид реагират на обидата с подчинение, други остават агресивни, а трети показват соматични признаци или прибегват до лекарства. Изборът зависи от миналия опит, т. е. от собственото или чуждото социално познание (научаване).

Агресивността на децата, социализиращи се в дадена социокултурна среда зависи от някои особености на родителите (най-вече прилаганите от родителите възпитателни методи за контролиране на поведението на децата) и определени специфични черти на детето, особеностите на връстниците, училищната среда и културните модели, свързани с насилието и представяни по медиите:

1. Емоционалното отхвърляне на детето от родителите.
2. Липса на единство при реагиране от страна на родителите (силно изразена любов и строги наказания).
3. Конфликти за начина на възпитание на децата.
4. Липса на ефективен контрол на родителите по отношение поведението на децата.
5. Слаб самоконтрол на собственото поведение от детето, нагласа за незабавна подкрепа, пренебрегване на бъдещите щети от постъпките, импулсивност.
6. Прилагането от родителите на възпитателни методи, с които се демонстрира надмощие (мъмрене, напомняне, порицание, бой).
7. Прекалено строго възпитание, което се предава от поколение на поколение в семейството.
8. Неправилното емоционално отношение на майката към детето, хокане, мърморене с превантивна цел.
9. По-чести наказания от допустимото, особено без повод.
10. Студенина на родителите към детето в бебешкия период, неподходящи грижи за бебето.
11. Чести конфликти по време на ранното детство, честа възможност за проява на гняв.
12. Толерантност на на родителите към агресивността на детето.
13. Приемане от приятелския кръг на семейството на агресията.
14. Агресивни родители, като модел на идентификация, агресивност към други членове на семейството (малки и големи), към домашни животни.
15. Извършващи престъпления родители.
16. Разбиране, че агресията е допустимо мъжко поведение (пример на бащата).
17. Съзнателно инструктиране на децата от родителите за агресивно държане при конфликти и недоразумения.
18. Повишената конкуренция в различните области на живота.
19. Расовите, етническите и религиозните предразсъдъци.
20. Достъп до оръжия, предоставянето на децата на оръжейни играчки, насърчаването на военни игри.
21. Несправедливото разпределение на обществените блага, предизвикващо фрустрация в цели социални и етнически групи.

При деца от различни култури, типовете агресивни реакции и честота на агресивните актове съвпадат почти напълно<sup>3</sup>. С възрастта у всички култури протича смяна във формата на агресията и намалява общата агресивност<sup>4</sup>. Човешката агресивност има възрастови особености, които се свързват с определени периоди и кризи в психо-социалното развитие на личността (А.Меграбян, Д. Милиев).

Адаптивната агресия се проявява основно около 3 - 5 год.: бурно развитие на речта и средствата за общуване, смяна на социалния статус на постъпващото в детската градина дете, то става член на формална група, а е носител на психични нагласи, създадени в семейството, някои от които му пречат да се адаптира бързо в новата среда.

Реактивната агресия е най-характерни за възрастта между 6 и 7 години, когато има нова смяна на статуса във връзка с постъпването в училище. Тогава се формира самооценка за собственото "Аз". Търсят се оправдателни мотиви за поведението. Преобладава подражанието и стереотипно отбранителни реакции под въздействието на фрустрирани витални потребности.

Пубертетната агресивност е характерна за възрастта между 13 и 15 години и тогава най-добре се диференцират нормалната и патологичната агресивност.

Програмираната и целенасочена агресия с индивидуално или социално значими цели е присъща за възрастта след 16 години.

## ***ТЕОРИЯТА ЗА АГРЕСИВНОСТТА НА А. БЮС***

А. Бюс (A.H.Buss) разработва една от най-разпространените и богати в съдържателно отношение теории за човешкото агресия. Според него агресивността е реакция, изразяваща се в желание за увреждане на другите. Той разглежда няколко вида агресивни реакции - физическа и вербална, а също така и разновидности на агресивното поведение като гняв и враждебност. От факторите, предизвикващи агресивни реакции, Бюс отбелязва три: фрустрацията, атака към личността, физически дразнителни.<sup>5</sup>

Проявленията на агресивността са:

1. Телесна (физическа) агресивност
2. Вербална (словесна) агресивност
3. Индиректна (косвена) агресивност
4. Опозиционно поведение (негативизъм)
5. Агресивна раздразнителност (гняв)
6. Агресивно недоверие (подозрителност)
7. Ревност и омраза
8. Чувство за вина след агресия

Настоящото изследване има за цел описването на особеностите на оценката, давана от учителите на агресивността на децата от основните етноси, живеещи у нас на основата на теорията на Бюс .

## ***МЕТОДИКА***

Въпросникът е публикуван през 1957 г. от А. Бюс и А. Дюрке. След това се счита за една от най-надеждните методики в това отношение. Предназначен е за възрастни над 14 години. Въпросникът включва 75 въпроса, разпределени в 9 скали (има и 100 въпросна версия). Освен посочените по-горе скали се включва и скала на лъжатаб .

Изследваните учители получават описания на проявленията на агресивността (1-8 скала) и оценяват в каква степен те са присъщи на учениците им от трите основни етноса, живеещи у нас: българи, турци и цигани (роми).

## ***РЕЗУЛТАТИ***

### ***1. Телесна (физическа) агресивност***

Означава склонност към физическа атака към други хора (не към предмети) чрез собственото тяло или чрез оръжие. Обектът на агресия е някаква бариера за агресора. Тенденция, изразяваща се в такива симптоми като: губене на контрол над агресивните си импулси; удряне на друг човек; започване на борба с този, който обижда; задържане с ръце и тяло на някого; борба за защита на своите права; предизвикване на болка и нараняване и др.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,362 на българчетата, 0,521 на турчетата и 0,840 на циганчетата.

Учителите-българи дават малко по-високи оценки на българчетата (0,365 срещу 0,350) и турчетата (0,527 срещу 0,500) и по-ниска на циганчетата (0,824 срещу 0,900) от оценките на учителите - турци.

Оценките, които се дават на децата от жените - учителки са по-високи, отколкото тези на мъжете: 0,875 срещу 0,800 на циганчетата, 0,528 срещу 0,500 на турчетата и 0,417 срещу 0,002 на българчетата.

Образованието на учителите не влияе значително на оценките в повечето случаи. Разликите в оценките на циганчетата са в рамките на 0,060 (0,829 от полувисшистите - 0,889 от висшистите). При българчетата тази разлика е 0,278 от висшистите - 0,386 от полувисшистите. При турчетата съответно: 0,500 от полувисшистите - 0,667 от средните.

С нарастването на възрастта на децата нарастват оценките на турчетата (0,50-0,75) и циганчетата (0,83-1,00). Българчетата се оценяват на ниво 0,33-0,39 в детската градина и началния курс и 0,25 в средния и горен курс.

С нарастването възрастта на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,72-1,00) и намаляват тези на българчетата (0,500-0,00). Оценките на турчетата варират в границите на 0,45-0,54.

### ***2. Вербална (словесна) агресивност***

Стремеж за нараняване на другите и за победа над тях чрез думи и изрази. Насочване на агресивните импулси в такива реакции като: спорене, навикване, кръсъци, заядлива критика, остър език, заплахи; "казване на истината в очите"; явно предизвикване чрез думи на другите; неотчитане на чуждите аргументи, настояване на своето и др.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,436 на българчетата, 0,468 на турчетата и 0,734 на циганчетата.

Единствената разлика между учителите българи и турци е в нивото на оценките. Те са с 0,02-0,08 по-високи при турците. Най-високо се оценяват циганчетата (0,72÷0,80), след това турчетата (0,46- 0,50) и накрая - българчетата (0,43-0,45).

Изявите на този тип агресивност при турчетата се оценяват по-високо от мъжете (0,500 срещу 0,458). Обратно, другите два етноса са оценени като по-агресивни от жените: българчетата (0,444 срещу 0,300) и циганчетата (0,778 срещу 0,600).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на агресивността на българчетата (0,667-0,278) и турчетата (0,667-0,333). Циганчетата се оценяват най-високо от полувисшистите (0,771) и по-ниско от висшистите (0,667) и среднистите (0,500).

Турчетата се оценяват на ниво 0,5 във всички степени на образователната система и това е едно средно положение между другите етноси. Българчетата са с най-ниски показатели, като тенденцията е оценката да намалява с нарастването на възрастта им (0,38-0,25). Оценката на циганчетата расте от 0,714 в детската градина до 1,00 в средния и горен курс.

С нарастването на възрастта на учителите до 35 години оценките на трите етноса намаляват: на българчетата от 0,50 до 0,43; на турчетата от 0,45 до 0,41; на циганчетата от 0,77 до 0,63. След това започват да растат, за да достигнат 0,5 за българчетата и турчетата и 1,00 за циганчетата след 55 години.

### **3. Индиректна (косвена) агресивност**

Изразява се в отхвърляне на другите хора чрез злостни клюки, осмиване, говорене зад гърба на хората, употреба на прякори, зъл хумор, чупене на предмети, удряне по масата и др. подобни.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,394 на българчетата, 0,468 на турчетата и 0,606 на циганчетата.

Оценките на учителите-българи са по-високи при една и съща структура: циганчета (0,608- 0,600), турчета (0,50-0,35) и българчета (0,41-0,35).

Оценката на турчетата, дадена от мъжете и жените е една и съща (0,500). Оценките на другите два етноси също са много близки, с малък превес на “женските” (0,417 срещу 0,400 на българчетата и 0,625 срещу 0,600 на циганчетата).

И трите етноси получават по-ниски оценки с увеличаването на образованието на учителите. За българчетата те са 0,500 от среднистите - 0,222 от висшистите. За турчетата: 0,667- 0,444. За циганчетата: 0,833 - 0,333.

Оценките и на трите етноси растат с нарастването на възрастта на децата, като се запазва една и съща структура: най-ниски на българчетата, средни на турчетата и най-високи на циганчетата: от 0,381 б, 0,452 т и 0,524 ц до 0,478 б, 0,500 т и 1,00 ц.

С нарастването на възрастта на учителите се запазва общата структура на оценките: най-агресивни са циганчетата, след това турчетата и накрая българчетата, но се забелязват две тенденции: до 35 г. оценките намаляват (0,54-0,28 за българчетата; 0,45-0,37 за турчетата и 0,68-0,52 за циганчетата), а след това (36-55) нарастват до 0,5 на българчетата и 1,00 на турчетата и циганчетата.

### **4. Опозиционно поведение (негативизъм)**

Опозиционно поведение, проявяващо се в много разнообразни варианти: от пасивно неприспособяване към изискванията на другите хора, до явно противопоставяне на норми и правила за постъпване и разговор. Прояви на негативизъм са неотговаряне на молбите на този, който ни моли; бунт против правила; противопоставяне на поръчения и заповеди; “алергия” към началници и други ръководители; отхвърляне на авторитетите в живота и др.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,340 на българчетата, 0,372 на турчетата и 0,574 на циганчетата.

Учителите оценяват този параметър етноцентрично: българите дават най-ниски оценки на българчетата (0,35 срещу 0,40 на турчетата и 0,57 на циганчетата), а турците - на турчетата (0,25 срещу 0,30 на българчетата и 0,60 на циганчетата).

И трите етноси са по-високо оценени от мъжете: 0,400 срещу 0,347 за българчетата, 0,500 срещу 0,376 за турчетата, 0,600 срещу 0,569 за циганчетата.

Българчетата получават едни и същи оценки, независимо от образованието на учителите (0,33). Оценката на турчетата намалява с нарастването на образованието (0,500-0,333). Циганчетата се оценяват като много агресивни от полувисшистите (0,643) и значително по-ниско от среднистите (0,333) и висшистите (0,389).

Най-високо се оценяват циганчетата във всички степени на образователната система (0,5-0,65). Българчетата заемат средно положение - 0,3-0,4 в детската градина и началния курс и 0,5 в средния и горен курс. Най-ниско са оценени турчетата: 0,33-0,25.

Българчетата се оценяват най-ниско от всички от по-младите учители (до 35 г.): 0,22-0,32 и най-високо от по-възрастните 0,6- 1,00. Турчетата се оценяват в рамките на 0,32-0,50. Циганчетата, обратно на българчетата са оценени по-високо от по-младите учители (до 35) 0,55-0,65 и по-ниско от по-възрастните (0,45-0,50).

### **5. Агресивна раздразнителност (гняв)**

Емоционална реакция, изразяваща се в специфични мимика, жест, поза на тялото и пр. Гневът често води до агресивни реакции. Самите агресивни реакции в много случаи (но не винаги) са провокирани от гняв.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,394 на българчетата, 0,521 на турчетата и 0,681 на циганчетата.

Реакцията както при предишния параметър е етноцентрична. Циганчетата се оценяват като агресивни (0,55 от турците и 0,72 от българите). На “своите” се дава по благоприятна оценка: българите 0,419 и турците - 0,25. На “другите” българите дават оценка 0,59, а турците - 0,30. Общо българите дават доста по-високи оценки.

Само турчетата се оценяват по-високо от мъжете (0,600 срещу 0,542). За другите два етноса жените дават по-високи оценки: за българчетата 0,417 срещу 0,400 и за циганчетата 0,736 срещу 0,500.

Оценките според образованието на учителите се различават значително. Българчетата се оценяват от среднистите и полувисшистите на едно средно ниво (0,50-0,47), но извънредно ниско от висшистите - 0,056. Турчетата са оценени в рамките на 0,444 от висшистите до 0,543 от полувисшистите. В същия диапазон, но малко по-високо се оценяват циганчетата: 0,611 от висшистите до 0,700 от полувисшистите.

Оценките на циганчетата растат от детската градина до средния и горен курс (0,67-1,00) и са най-високи от всички останали. В средния и горен курс на българчетата и турчетата са дадени еднакви много ниски оценки - по 0,25. В детската градина разликата в оценките на тези два етноса е много по-голяма, отколкото в началния курс (0,261 б - 0,452 т срещу 0,521 б - 0,604 т).

С нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,5-1,00) и намаляват тези на българчетата (0,55- 0,1). Оценките на турчетата варират в тесни рамки: 0,5 - 0,6.

### **6. Агресивно недоверие (подозрителност)**

По думите на Бюс, това е прехвърляне на собствената враждебност на други хора. Проявява се във внимателно следене на поведението на хората; вярване, че другите искат да ни попречат и планират против нас атаки - словесни и физически. Такъв човек счита, че “зад неговите рамене има някой” и очаква удар от там. Силно подозрителен е към тези, които се представят по-приятелски от другите. Удивлява се, че някой може да му направи нещо приятно. Не вярва, че хората говорят истина. Към хората, които не харесва е язвителен, надсмива се над тях.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,362 на българчетата, 0,447 на турчетата и 0,394 на циганчетата.

Българите оценяват всички по-високо, но структурата на оценките е една и съща. Най-недоверчиви са турчетата (0,47 и 0,36), след тях са циганчетата (0,41-0,35) и накрая - българчетата (0,39-0,25).

Мъжете и жените дават едни и същи оценки на циганчетата (0,4) и българчетата (0,40- 0,38). Турчетата се оценяват като най-подозрителни и мненията се разминават само количествено: жените не ги отличават значимо от другите етноси (0,444), но мъжете ги оценяват като доминиращи (0,600).

Учителите с по-ниско образование оценяват българчетата на ниво 0,33, но висшистите считат, че те са най-подозрителни (0,5). Турчетата са считани за средно подозрителни от всички учители (0,33-0,46). Циганчетата са оценени като доминиращи от полувисшистите (0,47) и като най-слабо подозрителни (0,17) от среднистите и висшистите.

Турчетата се оценяват като най-подозрителни от учителите във всичките звена на образователната система (ниво 0,40 в началния курс - 0,75 в средния и горен курс). Българчетата и циганчетата се оценяват с 0,4 - 0,5, като в детската градина българчетата са по-подозрителни (0,45-0,36), а в началния курс - обратното (0,4-0,42). Оценките в началния курс на трите етноса са практически едни и същи (разлика 0,030).

Най-младите учители (до 25 г.) дават най-високи оценки на циганчетата (0,46 срещу 0,32-0,36). След това се дава приоритет на турчетата, като вариациите са големи.



## **7. Ревност и омраза**

Готовност за реагиране със силни, агресивни реакции на най-малката провокация. Типични проявления са раздразнението, грубостта, невежливостта, нетърпението, преживяването на състояние на предстоящо избухване, дребнавост и пр.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,372 на българчетата, 0,543 на турчетата и 0,691 на циганчетата.

Българчетата са оценени най-ниско и от учителите-българи и от турците (0,39 и 0,3). Средно е равнището на турчетата (0,61 и 0,30), като прави впечатление много голямата разлика в оценките. Най-високо и практически еднакво са оценени циганчетата (0,69-0,70).

Оценките на мъжете и жените са много близки за българчетата (0,4) и циганчетата (0,70-0,73). Спрямо турчетата, обаче разликите са много големи (0,80-0,54).

Българчетата са с ниски оценки при всички учители, независимо от образованието (0,22- 0,41). Турчетата се оценяват на средно ниво (0,33-0,58), но според висшистите доминират над другите етноси (0,444 срещу 0,39ц и 0,22б). Циганчетата се оценяват много високо от среднистите (0,833) и полувисшистите (0,757) и ниско от висшистите (0,389).

Оценките на българчетата и турчетата в детската градина и началния курс са едни и същи: 0,37-0,38 за българчетата и 0,55- 0,56 за турчетата. В средния и горен курс двата етноси получават оценка 0,25. Циганчетата доминират с нарастващи оценки: 0,57 в детската градина до 1,00 в средния и горен курс.

С нарастването на възрастта на учителите, растат оценките на българчетата (0,32-0,50) и циганчетата (0,77-1,00). Турчетата се оценяват еднакво от най-младите и най-стари учители (около 0,5) и като най-ревниви от 36-45 годишните (0,84).

## **8. Чувство за вина след агресия**

Изразява се в преживяване на упреци, съвест заради дребни неща. Съмнение в правотата на своите мисли. Убеждение, че хората, които правят нещо зле, чувстват също вината си за това. Преживяване на съжаление заради цената на успехите. Мисли за своите грехове, за възмездие. Мисли, че не се живее правилно.

Общото ниво на агресивност по този параметър е 0,521 на българчетата, 0,404 на турчетата и 0,255 на циганчетата.

Оценките са етноцентрични: българите оценяват българчетата с 0,54 и турчетата с 0,35, а турците, съответно турчетата с 0,60 и българчетата с 0,45. За циганчетата са единодушни 0,20-0,27.

И мъжете, и жените оценяват най-високо българчетата (0,80 и 0,53) и средно - турчетата (0,50-0,43). Най-ниско се оценяват циганчетата (0,00-0,26).

Българчетата се оценяват все по-високо с нарастването на образованието на учителите (0,5-0,67). Също така е и с циганчетата, но на много по-ниско ниво (0,17-0,33). Турчетата се оценяват на ниво 0,4-0,5.

Най-ниско са оценени циганчетата, като тенденцията е оценката да намалява: 0,33 в детската градина - 0,00 в средния и горен курс. Средна по изразеност е оценката на турчетата: в рамките на 0,4-0,5. Българчетата се оценяват на ниво 0,48-0,75.

С нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките на българчетата (0,41-1,00) и турчетата (0,45- 0,50). Оценката на циганчетата е в рамките на 0,24-0,1.

## **Изводи**

Тук ще бъдат представени данните на ниво общо учител и влиянието върху представата на учителя за агресивността на децата на най-характерните социално-демографски фактори.

### **1. Обща представа**

Учителите оценяват като най-агресивни циганчетата (0,597), следвани от турчетата (0,468) и българчетата (0,398).

Циганчетата доминират във всички направления на агресивното поведение с изключение на агресивното недоверие (подозрителност) и особено в чувството за вина, където са с най-ниски показатели. Съчетанието на висока обща агресивност и ниско чувство за вина е извънредно опасно. Циганчетата в очите на учителите се ползват именно с реномето на "опасни" и потенциално склонни към крайно агресивно и то разнообразно по проявленията си поведение.

Турчетата и българчетата се оценяват приблизително на едно равнище, като турчетата са малко по-агресивни по всички показатели, с изключение на чувството за вина, но и там разликата не е голяма. Противопоставянето в съзнанието на учителите на българчетата и турчетата от една страна и циганчетата - от друга е очевидно.

## ***2. Влияние на пола на учителите***

Жените дават малко по-високи общи оценки на агресивността - 0,506 срещу 0,492. По-високо са оценени българчетата (0,418 срещу 0,388) и циганчетата (0,623 срещу 0,525). Турчетата се оценяват като по-агресивни от мъжете (0,563 срещу 0,477).

Статистически значими (ниво 0,95) са корелационните коефициенти, изразяващи отношението между мненията на мъжете за българчетата и за циганчетата (-0,89) и на мъжете и жените за циганчетата (0,89)

## ***3. Влияние на образованието на учителите***

Най-високи общи оценки на агресивността на децата дават полувисшистите - 0,507, след това - среднистите (0,500) и най-ниски - висшистите (0,407).

С нарастването на образованието на учителите (от средно към висше) намаляват оценките на агресивността като цяло на българчетата (0,438 - 0,319) и турчетата (0,521 - 0,431). Оценките на циганчетата варират, като най-агресивни ги оценяват полувисшистите (0,634), най-ниски са оценките на висшистите (0,472). Във всички случаи, обаче се запазва стандартното подреждане на етносите, за което стана вече дума (българчета - турчета - циганчета и за чувството за вина - обратното).

Това стандартно подреждане няма нито едно изключение при полувисшистите. При учителите с друго образование има някои особености. Среднистите виждат при вербалната агресивност доминиране на българчетата и турчетата, както и при опозиционното поведение - на турчетата. Висшистите смятат, че при индиректната агресивност доминират турчетата, а при агресивното недоверие - българчетата. Във всички други случаи, обаче подреждането е едно и също.

Значими са коефициентите на корелация между мненията на среднистите и полувисшистите за българчетата (0,76) и за турчетата (0,79).

## ***4. Влияние на степента на учебното заведение, в което работи учителят***

Колкото в по-висока степен на образователната система работи учителят, толкова по-висока оценка на агресивността на децата дава: 0,471 в детската градина, 0,499 в началния курс и 0,521 в средния и горен курс.

Оценките на българчетата и турчетата варират в много тесни граници: на българчетата 0,393 в детската градина, 0,406 в началния курс и 0,344 в средния и горен курс; на турчетата - 0,458 в детската градина, 0,477 в началния курс и 0,469 в средния и горен курс. Оценките на циганчетата, пък нарастват: 0,563 - 0,750

Има няколко значими коефициента на корелация: между мненията за циганчетата на учителите от детската градина и началния курс (0,87); от детската градина и средния и горен курс (0,80); от началния курс и средния и горен курс (0,90). Между мненията за българчетата на учителите от детската градина и средния и горен курс (0,71). Между мненията за българчетата и циганчетата на учителите от детската градина (-0,80) и в средния и горен курс (-0,93).

## ***5. Влияние на възрастта на учителите***

С нарастването на възрастта на учителите се забелязват две тенденции: до 35 г. и след това. Общата оценка от 0,488 на 25 -годишните, намалява до 0,443 при 35 -годишните учители. След това започва да расте и достига 0,584 при учителите на 55 г. С възрастта след 35 г. учителите стават по-взискателни или по-черногледи.

Тези две тенденции се проявяват също по отношение и на трите етноси.

Значими са няколко коефициента на корелация: между мненията за циганчетата от 0,75 до 0,89; между мненията за българчетата и циганчетата на 35-45 годишните (-0,95) и 45-55 годишните (-0,82); между мненията за българчетата на 35-45 и 45-55 годишните (0,86).

## ***6. Влияние на етническия произход на учителите***

Оценките, които се дават от българите са като цяло по-високи (0,501 срещу 0,440). Най- близки са оценките на циганчетата (0,600 от българите и 0,588 от турците; коефициент на корелация 0,94).

Въпреки, че по отношение на някои от проявленията на агресивността се забелязва етноцентризъм, изразяващ се в склонност да се вижда "своя" етнос в по-добра светлина, този етноцентризъм не е глобален, не е и съществен. Доминира една професионално мотивирана оценка.

## **ОЦЕНКА НА МЕЖДУЛИЧНОСТНИТЕ ОТНОШЕНИЯ**

### **ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА**

Тимоти Лири (T.Leary) е последовател в социалната психология на идеите на Х.Съливан и разработва през 60-те години теория и метод за диагностика на междуличностните отношения, наричан "Многоаспектна квантификация на междуличностните отношения". Според него в процеса на взаимодействието си с обкръжаващите личността проявява определен стил на поведение. Реализирайки потребността си от общуване, човек съобразява своето поведение с оценките на значимите други, т.е. винаги реализира актуализирано поведение. Методиката, се използва за диагностика на междуличностните отношения и свойства на личността, съществени при взаимодействието с другите хора. Позволява да се регистрират нивото и насоката на междуличностните експектации, зоната на най-силните конфликти, техните причини и т.н. Неговата многоаспектност дава възможност за приложението му за изучаване на психоклимата, семейните отношения, психологията на управлението и др. Измерват се две основни променливи: характерологичната насоченост на междуличностното поведение на индивида и степента на адекватност на неговата представа за собственото Аз7 .

### **МЕТОДИКА**

Учителите получават теста на Лири и оценяват всеки от айтемите от позициите на децата от трите основни етноса у нас. Тестът съдържа 128 айтема, разделени в 8 скали, отговарящи на осемте типа междуличностни отношения по теорията на автора.

1. Властно-лидерско отношение (ВЛО)
2. Независимо-доминиращо отношение (НДО)
3. Праволинейно-агресивно отношение (ПАО)
4. Недоверчиво-скептично отношение (НСО)
5. Покорно-срамежливо отношение (ПСО)
6. Зависимо-послушно отношение (ЗПО)
7. Сътрудничащо-конвенционално отношение (СКО)
8. Отговорно-великодушно отношение (ОВО)

Известни са два основни вектора, които се оформят от оценките на изследваното лице: доминиране (V) и доброжелателност (G).

### **РЕЗУЛТАТИ**

#### **1. Властно-лидерски тип отношения**

Характеризира се с оптимистичност, бързина на реакцията, висока активност, изразена мотивация за достижения, тенденция към доминиране, повишено ниво на претенции, лекота и бързина при вземане на решение, хомономност (т.е. ориентация основно към своето мнение и минимална зависимост от външни средови детерминанти), екстраверсия. Постъпките и изказванията могат да изпреварят обмислянето им. Това е реагиране по типа "тук и сега", изразена тенденция към спонтанна самореализация, активно въздействие на обкръжението, завоевателна позиция, стремеж за водене и подчиняване на другите, общителност, независимост, увереност.

Учителите оценяват децата по следния начин: българчетата с 0,623, турчетата - с 0,503 и циганчетата - с 0,486. Това подреждане можем да наречем условно "стандартно", тъй като се среща най-често.

Мъжете оценяват по-високо от жените българчетата (0,631 срещу 0,622) и циганчетата (0,513 срещу 0,483). Обратното, жените считат, че турчетата са по-изявени в този вид отношения (0,515 срещу 0,403).

***С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките и на трите етноса, като структурата на оценките е стандартна (с изключение на оценката на средните за циганчетата). За българчетата диапазонът е 0,693-0,602 (средности - висшисти), за турчетата - 0,516-0,491 и за циганчетата - 0,552-0,451.***

Българчетата и турчетата получават сходни оценки от учителите в детската градина и началния курс (българчетата 0,62-0,63 и турчетата 0,50). Циганчетата, обаче се оценяват различно: 0,44 в детската градина и 0,53 в началния курс. В средния и горен курс най-високо се оценяват турчетата (0,578) и след това българчетата (0,54) и циганчетата (0,500).

Възрастта на учителите не може да се свърже с някакви тенденции. Структурата на оценките е стандартна и се повтаря със значителни вариации.

Българчетата се оценяват най-високо и от учителите - българи (0,62) и от турците (0,65). Оценката на турчетата е еднаква - 0,51. Циганчетата се оценяват по-високо от турците (0,54 срещу 0,47).

## **2. Независимо-доминиращ тип отношения**

Съчетава се с такива особености като: самодоволство и самовлюбеност, дистантност, егоцентричност, завишено равнище на претенции, изразено чувство за съперничество, стремеж за обособена позиция в групата. Доминантността тук не е насочена към общите с групата интереси и не се проявява като стремеж да се водят хората след себе си, да се заразяват със свои идеи. Стилът на мислене е нешаблонен, творчески. Екстраверсията е по-слабо изразена отколкото в предишния вариант. На емоциите не достига топлина, на постъпките - конформност. Низка подчиняемост.

Най-високо се оценяват българчетата (0,534), следвани от турчетата (0,503) и циганчетата (0,374).

Мненията на мъжете и жените се различават значително: оценките, давани от мъжете са по-ниски за българчетата (0,478 срещу 0,541) и турчетата (0,403 срещу 0,515), но са доста по-високи за циганчетата (0,450 срещу 0,365).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата (0,52- 0,49) и циганчетата (0,438-0,344). Българчетата се оценяват по-ниско от полувисшистите (0,517) и сходно от средните (0,594) и висшистите (0,580).

Турчетата получават все по-високи оценки от степен в степен на образователната система: 0,496 в детската градина, 0,503 в началния курс и 0,578 в средния и горен курс. Тогава те доминират над другите етноси (0,531 - българчетата и 0,430 - турчетата). В по-ниските степени доминират българчетата (0,560 и 0,512). Циганчетата са твърдо с най-ниска оценка, но със степента на образователната система тя се повишава (0,356 в детската градина - 0,430 в средния и горен курс).

Българчетата получават по-високи оценки с нарастването на възрастта на учителите (0,524-0,564). Оценките на турчетата варират, като най-големи колебания има във възрастта до 35 г. (0,54- 0,47). След това се стабилизират на ниво 0,51-0,53. Оценките на циганчетата също много варират в периода до 35 г. (0,42-0,34), а след това растат до 0,40, При всички възрасти, обаче се запазва стандартната структура на оценките.

Регистриран е силен етноцентризъм: българите оценяват "своите" 0,546, а турчетата с 0,502. Съответно учителите-турци оценяват "своите" с 0,508, а българчетата с 0,489. Циганчетата са оценени еднородно ниско - 0,373.

## **3. Праволинейно-агресивен тип отношения**

Свързан е с такива личностни характеристики като: ригидност на установките, висока спонтанност, упоритост при достигане на целите, практицизъм, повишено чувство за справедливост, съчетана с убеденост в собствената правда, лесно пламващо чувство за враждебност при противодействие и критика, непосредственост и праволинейност в изказванията и постъпките, повишена обидчивост, лесно угасваща в конформна и безопасна ситуация, неконформност.

Българчетата и турчетата се оценяват еднакво - 0,503 и 0,505, а циганчетата с 0,452.

Жените дават еднакви оценки на българчетата и турчетата 0,51, а мъжете ги оценяват по-ниско: българчетата с 0,47, а турчетата с 0,41. Оценките на циганчетата, обаче са противоположни: 0,434 от жените (най-ниска от трите) и 0,609 от мъжете (най-висока).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,453-0,536) и турчетата (0,484-0,524). Циганчетата получават най-висока оценка от полувисшистите (0,469), след това от висшистите (0,411) и средните (0,385).

Оценките и на трите етноса са най-близки в долните степени на образователната система (0,50 - българчетата, 0,50 - турчетата и 0,43-0,47 - циганчетата). В средния и горен курс оценката на българчетата остава същата (0,492), но много се повишава оценката на турчетата (0,594) и циганчетата (0,531), които доминират над българчетата.

Оценките на българчетата и циганчетата практически не зависят от възрастта на учителите и са в границите на 0,49-0,51 при едните и 0,43-0,46 при другите. Турчетата също са оценявани еднакво (0,48-0,52), с изключение на възрастовия период 36-45 години, когато оценката им е 0,564.

Реакцията е етноцентристка. Учителите-българи оценяват българчетата с 0,516, а турчетата с 0,502, а турците - турчетата с 0,519 и българчетата с 0,455. Циганчетата се оценяват еднородно с 0,45.

## **4. Недоверчиво-скептичен тип отношения**

Проявява се в такива личностни характеристики като: обособеност, затвореност, ригидност на нагласите, критична настройка към всяко чуждо мнение, освен собственото, неудовлетвореност от позициите в групата, подозрителност, свръхчувствителност към критични забележки по свой адрес, неконформност на съжденията и постъпките, убеденост в недоброжелателността на обкръжаващите, изпреварваща враждебност в изказванията и поведението, която се оправдава с априорна увереност в човешката злина; системно мислене, опиращо се на конкретен опит, практичност, реалистичност, склонност към

ирония, висока конфликтност (акумулираща и с нарастваща враждебност), независимост, субективизъм, сензитивност, тенденция към аутизъм.

Оценките на трите етноса са близки, като най-високо се оценяват турчетата (0,495), българчетата - с 0,469 и циганчетата с 0,422.

Оценките на мъжете и жените се различават по-значително само за циганчетата (0,414 от жените и 0,488 от мъжете). За другите два етноса те са 0,6-0,7 за българчетата и 0,5 за турчетата.

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на всички: на българчетата (0,505-0,453), турчетата (0,547- 0,484) и циганчетата (0,505-0,370). От всички учители най-високо се оценяват турчетата.

Турчетата доминират и в трите степени на образователната система, но във всяка по-горна степен се увеличава разликата от останалите етноси, особено от циганчетата. Българчетата получават близки оценки (0,46-0,50).

С нарастването на възрастта на учителите намаляват оценките на циганчетата (0,47-0,40). Оценките на българчетата и турчетата растат непрекъснато до 45-годишна възраст (0,48-0,50 и 0,48-0,52). От по-възрастните учители тези два етноса се оценяват малко по-ниско: по 0,48.

И българите и турците оценяват най-високо турчетата: българите с 0,496, а турците с 0,491). Българчетата са оценени на второ място от българите (0,482) и на трето от турците (0,423). Турците оценяват по-високо циганчетата от българите (0,472 срещу 0,408).

### **5. Покорно-срамежливе тип отношения**

Преобладава у личности болезнено срамежливи, интраверти, пасивни, педантични във въпросите на съвестта и морала, подчиняеми, неуверени в себе си, с повишена склонност към рефлексия, със забележимо преобладаване на мотивацията за избягване на неуспехи, ниска мотивация за достижения, занижена самооценка, тревожни, с повишено чувство за отговорност, неудовлетвореност от себе си, склонни да винят себе си за всичко при неуспехи, лесно изпадащи в състояние на тъга, песимистично оценяващи перспективите си, акуратни и изпълнителни в работата си, избягващи широките контакти и социалните роли, при които могат да привлекат вниманието на обкръжаващите, раними и впечатлителни, болезнено съсредоточени в своите недостатъци и проблеми.

Българчетата и турчетата се оценяват еднакво: 0,518 и 0,525. По-ниско са оценени циганчетата - 0,461.

Мъжете и жените дават много различни оценки: според мъжете доминират циганчетата (0,553), според жените е обратното (0,451). За тях най-силно в тази насока се представят турчетата (0,532) и българчетата (0,521). Според мъжете българчетата са доминиращи над турчетата (0,494 срещу 0,463).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на циганчетата (0,510-0,422). В много тесни граници варират оценките на българчетата (0,512-0,540) и турчетата (0,521- 0,536), като практически са равни. Средните оценяват трите етноса на едно и също ниво: 0,511-0,526.

Българчетата и турчетата се оценяват еднакво с леки вариации (0,50-0,53). Циганчетата са с по-ниски оценки, в диапазона 0,42- 0,48.

Във възрастовия период до 35 години оценките и на трите етноса намаляват с по 0,040 (0,54-0,50; 0,54-0,50; 0,49-0,45). В периода 36-45 г. има по-големи вариации, след което най-силно пада оценката на българчетата (до 0,46 - най-ниска от всички) и турчетата (до 0,50). Оценката на циганчетата е стабилна на ниво 0,45-0,47.

Българчетата получават най-висока оценка от учителите-турци (0,541 срещу 0,512), а турчетата - една и съща (0,525) от всички. Циганчетата са оценени малко по-високо от турците (0,483 срещу 0,456). Реакцията може да бъде отнесена и към етноцентристките, ако приемем, че този вид отношение се възприема като непристижен.

### **6. Зависимо-послушен тип отношения**

Преобладава в личности с висока тревожност, повишена чувствителност към средови въздействия, тенденция към изразена зависимост на мотивационната насоченост и мнението от отношенията с другите. Потребността от привързаност и топли отношения се явява водеща. Неувереността в себе си е тясно свързана с неустойчивост на самооценката. Изпълнителността и отговорността в работата създава на тези хора добра репутация в колектива, но инертността при вземане на решения, конформността на установките и неувереността в себе си не способстват за издигането им като лидери.

Учителите оценяват най-високо българчетата (0,514), след това турчетата (0,497) и циганчетата (0,401).

Оценките на учителите имат същата структура: 0,519 на българчетата, 0,491 на турчетата и 0,402 на циганчетата. Мъжете дават приоритет на турчетата (0,547), при това оценките на българчетата (0,478) и циганчетата (0,391) са по-ниски от "женските".

С нарастването на образованието на учителите се увеличават оценките на циганчетата (0,328- 0,424) и намаляват тези на турчетата (0,536-0,481). Българчетата получават оценки в тесни граници (0,51-0,53). Структурата на оценките е стандартна.

Оценката на българчетата се повишава с нарастването на степента на образователната система от 0,50 в детската градина до 0,53 в средния и горен курс - в тесни граници. Турчетата и циганчетата в детската градина и средния и горен курс получават близки оценки (0,46-0,47 и 0,39-0,38). В началния курс, обаче турчетата доминират над всички (0,532). По-висока е и оценката на циганчетата (0,413).

С нарастването на възрастта на учителите намалява оценката на българчетата (0,543-0,464) и турчетата (0,518-0,448). На циганчетата остава една и съща (0,40-0,41), с известни уговорки за периода след 35 г. когато има големи вариации (0,37-0,42).

Турците дават по-високи оценки и на трите етноса (на българчетата 0,530 срещу 0,510; на турчетата 0,525 срещу 0,489; на циганчетата 0,408 срещу 0,399), като структурата на оценките е стандартна.

### **7. Сътрудничащо-конвенционален тип отношения**

Говори за емоционална неустойчивост, високо ниво на тревожност и ниско на агресивност, повишена чувствителност към средови въздействия, зависимост на самооценката от мнението на значими други, стремеж към причастност към груповите дела, сътрудничество. Екзалтация, потребност от демонстрация на дружелюбие към обкръжаващите, търсене на признание в очите на най-авторитетните личности от групата. Стремеж да се намери общ език с другите членове на групата, ентузиазъм, възприемчивост към емоционалния живот на групата.

Най-високо са оценени българчетата (0,566), следвани от турчетата (0,491) и циганчетата (0,453).

Жените и мъжете дават еднакви и най-ниски оценки на циганчетата (0,45). Мъжете оценяват двата други етноса по-високо, но структурата на оценките е една и съща: 0,63 и 0,56 на българчетата и 0,58 и 0,48 на турчетата.

Оценките на различните по образование учители се различават. Среднистите оценяват най-високо турчетата (0,578), след това българчетата (0,568) и циганчетата (0,479). Полувисшистите дават приоритет на българчетата (0,574) срещу 0,493 на турчетата и 0,442 на циганчетата. Висшистите оценяват най-високо българчетата (0,535) следвани от циганчетата (0,488) и турчетата (0,453).

Оценката на турчетата расте с по-високата степен на образователната система. В детската градина те са най-ниско оценени (0,449), а в средния и горен курс доминират (0,570). В началния курс и детската градина доминират българчетата (0,546-0,587). Циганчетата твърдо са с най-ниски оценки, въпреки, че тенденцията е за нарастване (0,47-0,50).

Оценката на турчетата намалява с възрастта на учителите (0,511-0,448), същото се отнася и за циганчетата (0,447-0,417). Оценката на българчетата също намалява до 45 г. (0,582- 0,555), след което расте до 0,594.

Реакцията на учителите е етноцентристка. Българите оценяват българчетата с 0,556, а турчетата с 0,469, а турците - турчетата с 0,570 и българчетата с 0,567. Циганчетата се оценяват по-високо от турците (0,508 срещу 0,439).

### **8. Отговорно-великодушен тип отношения**

Съчетава се с такива личностни особености като: изразена потребност от поведение, съобразено със социалните норми, склонност към идеализация на хармонията в междуличностните отношения, екзалтация в проявенията на своите убеждения, изразена емоционална включеност, която може да носи по-повърхностен характер, отколкото се декларира, художествен тип възприемане и преработка на информация. Стилът на мислене е цялостен, образен. Лесно вживяване в разни социални роли, гъвкавост в контактите, комуникативност, доброжелателност, жертвеност, стремеж към дейност, полезна за хората, милосърдие, благотворителност, мисионерска настройка. Артистичност. Потребност да прави добро впечатление, да се харесва на околните.

Оценките са със стандартна структура: 0,561 на българчетата, 0,489 на турчетата и 0,404 на циганчетата.

Мъжете дават по-ниски оценки и на трите етноса, при една и съща структура на оценките: 0,525 срещу 0,565 на българчетата, 0,481 срещу 0,490 на турчетата и 0,381 срещу 0,406 на циганчетата. Най-голямата разлика в оценките е спрямо българчетата.

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на българчетата (0,604-0,547). Леко се увеличават оценките на турчетата (0,469-0,491). Най-високо оценяват циганчетата висшистите (0,497 - по-високо от турчетата), а най-ниско полувисшистите (0,375).

С всяка по-горна степен на образователната система нараства оценката на турчетата. В детската градина тя е най-ниска (0,44), в началния курс - средна (0,53) и в средния и горен курс вече е най-висока от всички (0,578). Българчетата доминират в детската градина (0,54) и началния курс (0,58), но в средния

и горен курс са с най-ниска оценка от всички (0,44). Циганчетата са средно оценени в детската градина (0,45) и средния и горен курс (0,49) и ниско в началния курс (0,36).

Оценките, давани през отделните възрастови периоди и на трите етноса варират и не може да се говори за някаква ясна тенденция.

Етноцентристка реакция. Българите оценяват “своите“ с 0,558, а турчетата с 0,465. Турците оценяват турчетата с 0,578, а българчетата с 0,570. Циганчетата се оценяват малко по-високо от турците (0,428 срещу 0,397).

## **ИЗВОДИ**

Върху представата на учителя за децата влияят множество фактори, сред които най-характерните са социално-демографските. Те ще бъдат представени по-долу.

### **1. Влияние на пола на учителите**

Полът на учителите влияе значимо на оценката на детето като агент на междуличностни отношения.

Жените дават по-високи оценки на българчетата (0,538 срещу 0,521) и на турчетата (0,504 срещу 0,473). Оценката на мъжете за циганчетата, обаче е значително по-висока (0,479 срещу 0,426). В този случай коефициентът на корелация на оценките (мъже-жени, статист. вероятност 0,95) е -0,78. Оценките на другите два етноса, макар по-високи от жените са близки по структура: коеф. на корелация 0,82.

### **2. Влияние на образованието на учителите**

Образованието на учителите влияе на оценката на децата.

Всички учители дават оценки с една и съща, стандартна структура. Колкото е по-високо образованието, толкова по-ниско се оценяват циганчетата (0,457 - 0,426) и турчетата (0,521 - 0,494). Българчетата се оценяват най-високо от среднистите (0,561), след това от висшистите (0,540) и накрая от полувисшистите (0,533).

### **3. Влияние на степента на учебното заведение, в което работи учителят**

Степента на учебното заведение на учителите влияе на оценката на децата.

Турчетата и циганчетата получават все по-високи оценки с нарастването на нивото на образователната система. За турчетата оценките са от 0,482 до 0,555, а за циганчетата - от 0,419 до 0,462. Българчетата доминират в детската градина (0,531) и началния курс (0,543), но отстъпват на турчетата в средния и горен курс (0,512 срещу 0,555)

### **4. Влияние на възрастта на учителите**

Възрастта на учителите не влияе върху оценката на децата като агенти на междуличностни отношения.

Структурата на оценките е една и съща - стандартната, вариациите са в тесни граници: на българчетата от 0,530 до 0,544; на турчетата от 0,491 до 0,513; на циганчетата от 0,424 до 0,445.

### **5. Влияние на етническия произход на учителите**

Това е един от най-силно влияещите фактори. Реакцията на учителите е етноцентристка. Българите оценяват българчетата като цяло с 0,538, а турчетата с 0,494. Турците оценяват турчетата с 0,528, колкото и българчетата. За отбелязване е, че етноцентризмът на българите е по-силен и отношението към турчетата е по-негативно, отколкото на турците към българчетата.

Циганчетата се оценяват по-високо от учителите-турци (0,458 срещу 0,424), които и по отношение на тях проявяват по-висока толерантност от българите.

### **6. Личностни структури**

Известни са два основни вектора, които се оформят от оценките на изследваното лице:

**V - доминантност:** независимост, протест, отблъскване на авторитети, агресивност, бунтарство, неподчинение, инат

**G - доброжелателност:** покорство, послушание, зависимост, водимост, жертвеност, конформност, дружелюбие, доброжелателност

Личностните структури на трите етноса изглеждат по следния начин:

	<i>българи</i>	<i>турци</i>	<i>цигани</i>
<i>доминантност</i>	56%	33%	79%
<i>доброжелателност</i>	44%	67%	21%

**Българчетата** се възприемат като властни (с лидерски нагласи), независими (доминиращи), но и сътрудничащи (конвенционални) и отговорни (великодушни). Те са с най-хармонично съчетание на двете противоположни тенденции в поведението.

**Турчетата** се възприемат като недоверчиви (скептични), покорни (срамежливи), податливи на власт (без лидерски нагласи), зависими. Балансът между доминантност (V) и доброжелателност (G) е изместен по посока на доброжелателността.

**Циганчетата** се възприемат като агресивни, властни, непослушни, не сътрудничащи, безотговорни...със силно нарушен баланс по посока на доминантността (G) - един доста негативен образ.

*Основният междуетнически конфликт учителят очаква между циганчетата и българчетата поради високата доминантност на двата етноса, като инициатор би трябвало да са циганчетата. Ако те имат усещането, че са дискриминирани, стремежът им за властно доминиране може да се прояви като насилие.*

Близостта на образите на трите етноса е малка. Между този на българчетата и турчетата коефициентът на корелация е -0,14. Положителна, но също ниска 0,2-0,3 е корелацията между образите на циганчетата и турчетата и циганчетата и българчетата.

Оценката на детето като агент на междуличностни отношения зависи най-много от етническия произход на учителите, от техния пол, образование, от степента на образователната система, в която работят. Тя не зависи от възрастта на учителите.

## **ОЦЕНКА НА КАЧЕСТВАТА НА ЛИЧНОСТТА**

### **ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА**

Въпросът за качествата на личността, които имат значение за възпитателната работа в училище е дискуссионен. Известни са различни подходи, изразяващи се в крайна сметка в по-дълъг или по-кратък списък от качества. Вместо да навлизаме в спор с другите автори, решихме да им противопоставим един "нов" такъв списък, в който фигурират 49 качества и при разработването на който са използвани други подобни списъци. Основната идея е да се опише достатъчно пълно образа на детето, като за предпочитане е неточността пред липсата на характеристика. Всъщност съставянето на такъв списък от качества е много трудна работа, тъй като в основата му трябва да стои теория за личността. В случая е подходено по-скоро събирателно.

### **МЕТОДИКА**

Задачата е да се оцени степента на проявление на всяко от качествата в децата от трите основни етноса у нас по тристепенна скала (високо/ средно/ ниско). Инструкцията е да не се визира определено и конкретно дете, а да се обобщят мненията за целия етнос.

В извадката са включени предимно учители, които работят с деца от поне два от трите етноса.

### **РЕЗУЛТАТИ**

#### **1. Активна жизнена позиция**

Българчетата са оценени с 0,806, турчетата - с 0,755, а циганчетата - с 0,490.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,843, а турците - турчетата с 0,821 срещу 0,7316 и 0,705т на "чуждите". Циганчетата се оценяват по-високо от турците - 0,55 срещу 0,47.

И мъжете, и жените оценяват децата по един и същ начин: българчетата с 0,811 и 0,767, турчетата - с 0,773 и 0,600 и циганчетата с 0,504 и 0,367. Оценките на мъжете са по-високи.

С нарастването на образованието на учителите (от средно към висше), намаляват оценките на турчетата (1,00-0,72) и циганчетата (0,72-0,42). Българчетата се оценяват най-високо от полувисшистите (0,82), следвани от висшистите (0,80) и среднистите (0,61).

Заедно с повишаването на степента на образователната система, в която работят учителите (от детската градина до средния и горен курс) намаляват оценките на турчетата (0,83- 0,63). Българчетата са най-високо оценени в средния и горен курс (0,83) и най-ниско в началния курс (0,71), а циганчетата - в началния курс (0,56) и детската градина (0,40).

Във възрастов план: българчетата са оценявани най-високо (0,86-0,94) от най-младите (до 25) и най-възрастните учители (над 55). През възрастта 26-45 г. оценките са 0,75-0,82; турчетата са оценявани твърде различно и с големи вариации (0,69-0,89); циганчетата се оценяват все по-ниско, с нарастването на възрастта на учителите.

#### **2. Амбициозност**

Българчетата са оценени с 0,819, турчетата - с 0,670, циганчетата - с 0,191.



Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,838, а турците - турчетата с 0,850 срещу 0,6226 и 0,750т на "чуждите". Циганчетата се оценяват много ниско от българите (0,15) и двойно по-високо от турците (0,35).

Оценките на мъжете и жените се различават значително, най-вече по отношение на турчетата (0,900 от мъжете и 0,653 от жените) и циганчетата (0,100 от мъжете и 0,181 от жените). Българчетата се оценяват еднакво - 0,80.

Среднистите оценяват най-високо турчетата (0,83), следвани от българчетата (0,67) и циганчетата (0,50). Учителите с по-високо (и професионално) образование оценяват най-високо българчетата (0,84 от полувисшистите и 0,78 от висшистите), следвани от турчетата (0,66- 0,67) и циганчетата (0,14 от полувисшистите и 0,28 от висшистите). Оценката на циганчетата е неколкократно по-ниска от даваната им от среднистите.

Колкото е по-високо нивото на образователната система, толкова по-ниско се оценяват турчетата (0,67-0,50). Оценките на българчетата нарастват: 0,82-1,00. Оценките на циганчетата намаляват от детската градина до началния курс от 0,21 до 0,15, но в средния и горен курс те получават оценка 0,50. В случая явно се имат пред вид малко на брой, но подчертано амбициозни деца, останали в училище.

Във възрастов план: българчетата се оценяват все по-ниско в нарастването на възрастта на учителите (0,86-0,50); турчетата се оценяват в диапазона 0,50-0,72, без определена тенденция; същото се отнася и за циганчетата (0,14-0,25).

### **3. Вежливост**

Българчетата са оценени с 0,728, турчетата - 0,714, циганчетата - с 0,401.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,750, а турците - турчетата с 0,821 срещу 0,6766 и 0,667т на "чуждите". Циганчетата се оценяват малко по-високо от турците (0,462 срещу 0,380).

Оценките, давани от мъжете и жените на българчетата и турчетата не са много различни: мъжете ги оценяват с по 0,71--0,72, а жените - по 0,77. Мъжете, обаче оценяват по-високо циганчетата (0,417 срещу 0,267).

С образованието нарастват оценките на българчетата (0,72- 0,75) и турчетата (0,67-0,75). Най-висока оценка на циганчетата дават висшистите (0,52), а най-ниска - полувисшистите (0,37).

Оценките на българчетата и турчетата са близки и практически не зависят от степента на образователната система, в която работят учителите. Българчетата се оценяват на ниво 0,73- 0,78, а турчетата - 0,75-0,77. Оценките на циганчетата намаляват от 0,50 в детската градина до 0,37 в средния и горен курс.

Във възрастов план: циганчетата и турчетата се оценяват все по-високо с нарастването възрастта на учителите (0,61-0,78 и 0,32-0,50); българчетата се оценяват в границите на 0,68-0,78.

### **4. Великодушие**

Българчетата са оценени с 0,723, турчетата - 0,500, циганчетата - 0,362.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,730, а турците - турчетата с 0,750 срещу 0,4326 и 0,700т на "чуждите". Циганчетата се оценяват отново по-високо от турците: 0,40 срещу 0,35.

Структурата на оценките на мъжете и жените е една и съща: най-високо са оценени българчетата (0,90 и 0,72), следват турчетата (0,70 и 0,50) и циганчетата (0,30 и 0,35). Мъжете оценяват по-високо българчетата и турчетата и по-ниско - циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на българчетата (0,83-0,72) и турчетата (0,67-0,33) и нараства оценката на циганчетата (0,33-0,39).

Оценките на българчетата са едни и същи в трите степени на образователната система: 0,75-0,76. Турчетата се оценяват все по-високо: 0,41-0,98, а циганчетата - все по-ниско: 0,45- 0,25.

Във възрастов план: циганчетата се оценяват все по-високо с възрастта на учителите (0,23-0,75); до 45 г. възраст оценките на българчетата растат (0,68-0,86), а на турчетата намаляват (0,68- 0,36). След това се дават и на двата етноса оценки по 0,50.

### **5. Винаги готов да прави услуга**

Българчетата са оценени с 0,574, турчетата - с 0,500, циганчетата - с 0,436.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,581, а турците - турчетата с 0,700 срещу 0,4466 и 0,550т на "чуждите". Циганчетата се оценяват по-високо този път от българите: 0,446 срещу 0,400.

И при това качество структурата на оценките на мъжете и жените е стандартна - българчета, турчета, циганчета, но "мъжките" са по-високи: 0,70 и 0,56 на българчетата, 0,60 и 0,53 на турчетата и 0,40 и 0,46 на циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,50- 0,61) и циганчетата (0,33-0,50). В същото време намаляват оценките на турчетата от 0,67 до 0,44.

От детската градина към средния и горен курс нарастват оценките на българчетата (0,61- 0,75) и турчетата (0,40-0,74) и намаляват на циганчетата (0,47-0,11).

Във възрастов план: българчетата се оценяват все по-високо с възрастта на учителите (0,55-0,75); турчетата са по-високо ценени от по-младите учители (0,52-0,59 при възраст до 35 и 0,36-0,50 при по-възрастните); циганчетата - обратно (0,37-0,40 и 0,50-0,59).

#### **6. Висока обща култура**

Българчетата са оценени с 0,803, турчетата - 0,643, циганчетата - с 0,241.

Българчетата се оценяват по-високо от всички учители (0,82 от българите и 0,75 от турците). Турчетата получават висока оценка от турците (0,719) и по-ниска от българите (0,616). Циганчетата се оценяват малко по-високо от турците (0,295 срещу 0,222).

Мъжете и жените имат стандартна структура на оценките, като "женските" са по-полярни: 0,80 и 0,83 на българчетата, 0,66 и 0,50 на турчетата, 0,26 и 0,10 на циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,78- 0,83). Турчетата се оценяват най-високо от висшистите (0,68 срещу 0,67 от среднистите и 0,63 от полувисшистите), а циганчетата - от среднистите (0,39 срещу 0,27 от висшистите и 0,22 от полувисшистите).

Оценката на турчетата е една и съща в трите степени на образователната система - 0,66- 0,67, а леко намалява тази на българчетата (0,81-0,71) и циганчетата (0,28-0,21).

Във възрастов план: варират оценките на българчетата (0,78- 0,84) и циганчетата (0,21-0,28) без ясна тенденция; оценката на турчетата намалява от 0,67 до 0,56 с възрастта на учителите.

#### **7. Високо самочувствие**

Българчетата са оценени с 0,789, турчетата - с 0,707, циганчетата - 0,602.

Учителите - българи дават на трите етноса по-високи оценки: на българчетата 0,81 срещу 0,74, на турчетата 0,73 срещу 0,64 и на циганчетата - 0,62 срещу 0,55.

Мъжете и жените са единомисленици за българчетата (0,79-0,80), близки са оценките им за циганчетата (0,61-0,57), но са много различни за турчетата (0,74 на мъжете и 0,47 от жените).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на турчетата (0,56- 0,78) и намаляват на българчетата (0,89- 0,72). Циганчетата са оценени най-високо от полувисшистите (0,62) и най-ниско от среднистите (0,44).

Българчетата са най-високо оценени, независимо от степента на образователната система: 0,74-0,84. Оценките на турчетата намалява: 0,77-0,67. Така е и с циганчетата - 0,67-0,50.

Във възрастов план: няма ясна връзка на възрастта на учителите и оценките на трите етноса. Българчетата се оценяват в границите на 0,74-0,85; турчетата: 0,64-0,89; циганчетата: 0,50-0,65.

#### **8. Впечатлителност**

Българчетата са оценени с 0,670, турчетата - 0,500, циганчетата - 0,617.

Оценките на учителите-българи и турци са много различни. Българите оценяват най-високо българчетата (0,676), след това циганчетата (0,595) и турчетата (0,473). Турците оценяват по-високо циганчетата (0,70), след това българчетата (0,65) и на края също турчетата (0,60).

Мъжете дават стандартни оценки на трите етноса: 0,800 на българчетата, 0,400 на турчетата и 0,100 на циганчетата. Жените, обаче поставят на първо място циганчетата (0,68), на второ - българчетата (0,66) и на трето - турчетата (0,51).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата от 0,833 до 0,444. Най-високо се оценяват българчетата от среднистите (1,00 срещу 0,64 от полувисшистите и 0,73 от висшистите). Циганчетата получават най-висока оценка от висшистите (0,78 - най-висока от всички) и най-ниска от полувисшистите (0,57).

Колкото е по-високо нивото на образователната система, толкова повече се сближават оценките на българчетата и турчетата: от 0,71 и 0,50 в детската градина до 0,75 и 0,75 в средния и горен курс. В същото време оценката на циганчетата намалява: 0,64-0,25.

Във възрастов план: българчетата получават все по-високи оценки с нарастването на възрастта на учителите (0,54-1,00); турчетата се оценяват в границите на 0,46-0,50; циганчетата се оценяват все по-ниско (0,68-0,50).

#### **9. Гъвкавост на мисленето**

Българчетата са оценени с 0,738, турчетата - 0,639, циганчетата - 0,442.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,764, а турците - турчетата с 0,808 срещу 0,579Б и 0,667Г на "чуждите". Циганчетата се оценяват малко по-високо от турците (0,487 срещу 0,426).

Оценките на мъжете и жените са по-близки за българчетата (0,74 и 0,77) и циганчетата (0,45 и 0,40), отколкото за турчетата (0,65 и 0,53).

Българчетата се оценяват най-високо от полувисшистите (0,76) и най-ниско от висшистите (0,67). Турчетата съответно от среднистите (0,78 - най-високо от всички) и полувисшистите (0,62). Циганчетата - от висшистите (0,58) и полувисшистите (0,40).

Вариациите на оценките от учителите, работещи в различни училища са малки. Българчетата се оценяват и в трите степени на образователната система на ниво 0,72-0,75, турчетата - 0,62-0,66, а циганчетата - 0,41-45.

Във възрастов план: циганчетата се оценяват без особени разлики в диапазона 0,45-0,50; турчетата 0,61-0,65; българчетата получават все по-ниски оценки с нарастването на възрастта на учителите в диапазона до 45 г. (0,81-0,62), след това пак се увеличават до 0,83.

#### **10. Да се разбира с родителите си**

Българчетата са оценени с 0,766, турчетата - 0,755, циганчетата - 0,234.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,824, а турците - турчетата с 0,95 срещу 0,703Б и 0,550Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват по-високо от турците - 0,350 срещу 0,203.

Мъжете виждат турчетата с най-високо ниво на развитие на това качество (0,800), следвани от българчетата (0,700). Жените са с близки оценки, но доминират българчетата (0,764 срещу 0,736). Оценката на циганчетата също е различна: 0,10 от мъжете и 0,26 от жените.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,50-0,83) и намаляват тези на турчетата (1,00-0,67). Циганчетата се оценяват с 0,26 от полувисшистите и с по 0,17 от другите учители.

Оценките в трите степени на образователната система са много различни, с голям диапазон на вариации и няма забележими тенденции. Българчетата се оценяват от 0,73 до 1,00, турчетата - 0,500-0,750, а циганчетата - 0,04 - 0,32.

Във възрастов план: в периода до 45 г. и при трите етноса има ясни тенденции - българчетата (0,73-0,82); турчетата (0,86-0,64); циганчетата (0,41-0,13). След това оценките на турчетата и българчетата се установяват на 0,75, а на циганчетата - 0,25.

#### **11. Дисциплинираност (самоконтрол, сила на Свръхзаза)**

Българчетата са оценени с 0,625, турчетата - 0,649, циганчетата - 0,239.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,678, а турците - турчетата с 0,754 срещу 0,582Б и 0,605Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват с 0,233 от българите и 0,264 от турците.

Българчетата се оценяват най-високо от мъжете (0,731) и доста по-ниско от жените (0,657). Турчетата, обратно получават най-високи оценки от жените: 0,670 и по-ниски от мъжете. Осце по-различаващи са оценките на циганчетата: 0,27 от мъжете и 0,19 от жените.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,52- 0,65). Турчетата се оценяват най-високо от среднистите (0,74 - най-високо от всички) и най-ниско от полувисшистите (0,62). Циганчетата са оценени на ниво 0,27-0,29.

Оценките на циганчетата намаляват от детската градина към средния и горен курс (0,34- 0,09). Българчетата и турчетата се оценяват най-ниско в началния курс (0,62 и 0,56), а най-високо в средния и горен курс (0,71-0,69).

Във възрастов план: освен при българчетата (повишаване - 0,63-0,78) няма ясни тенденции. Турчетата се оценяват в диапазона 0,58-0,62, а циганчетата - 0,20-0,43.

#### **12. Добър ученик**

Българчетата са оценени с 0,851, турчетата - 0,564, циганчетата - 0,117.

Учителите и от двата етноса оценяват най-високо българчетата (0,865Б и 0,800Т), следвани от турчетата (0,541Б и 0,650 Т). Най-ниско са оценени циганчетата: 0,095 от българите и 0,200 от турците. Реакцията на българите е по-етноцентрична от тази на турците.

Структурата на оценките на мъжете и жените е стандартна, като мъжете са по-крайни. Те дават високи оценки на българчетата (0,90 срещу 0,85) и турчетата (0,60 срещу 0,57) и много по-ниска на циганчетата (0,01 срещу 0,140).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,83- 0,89) и намаляват на турчетата (0,67-0,50) и циганчетата (0,33-0,11).

От детската градина към средния и горен курс нараства оценката на турчетата (0,55-0,75) и намалява на българчетата (0,91-0,50). Циганчетата се оценяват на ниво 0,07-0,17.

Във възрастов план: само при циганчетата има тенденция за намаляване на оценките с нарастване на възрастта на учителите (0,27-0,00). При българчетата и турчетата вариациите са много големи (0,75-0,91 и 0,50-0,68).

### **13. Добро възпитание**

Българчетата са оценени с 0,819, турчетата - с 0,543, циганчетата - с 0,096. Това е едно от качествата, по което разликите между децата са най-големи.

Учителите дават еднотипни оценки, независимо от етническия си произход: най-високи на българчетата (0,80-0,82), турчетата (0,51Б и 0,65Т) и циганчетата (0,10).

Както вече няколко пъти имаше повод за подобна забележка, мъжете дават и тук много стереотипни и крайни оценки: 1,00 на българчетата, 0,40 на турчетата и 0,00 на циганчетата. Жените са по-умерени: съответно 0,81; 0,58 и 0,11.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,67- 0,89) и намаляват на турчетата (0,67-0,50). Оценките на циганчетата са от 0,17 (среднисти) до 0,86 (полувисшисти).

Много любопитни са тенденциите при българчетата и турчетата. С нарастване нивото на образователната система оценката на българчетата силно пада (0,86-0,50), а на турчетата още по-силно расте (0,55-1,00). Също намалява оценката на циганчетата (0,12-0,00).

Във възрастов план: с нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките на българчетата (0,77-0,86) и намаляват на турчетата (0,68-0,25) и циганчетата (0,14-0,00).

### **14. Експанзивност**

Българчетата са оценени с 0,691, турчетата - с 0,532, циганчетата - 0,436.

Учителите и от двата етноса оценяват най-високо българчетата (0,689Б и 0,700Т), следвани от турчетата (0,500Б и 0,650 Т). Най-ниско са оценени циганчетата: 0,392 от българите и 0,600 от турците. И тук реакцията на българите е по-етноцентрична от тази на турците.

Структурата на оценките на мъжете и жените е стандартна, по отношение на българчетата няма разлика (0,70-0,69), но има по отношение на турчетата (0,40-0,55) и циганчетата (0,20-0,46).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата (0,83- 0,44). Българчетата са най-високо оценени от среднистите (0,83) и най-ниско от полувисшистите (0,66).

В детската градина трите етноса се оценяват сходно: 0,50-0,61. по-големи са разликите в началния курс и средния и горен курс:0,50-0,75. И в трите случая се запазва стандартната класация: българчета, турчета, циганчета.

Във възрастов план: в диапазона до 45 г. намаляват оценките на българчетата (0,77-0,66); на турчетата (0,73-0,45); циганчетата (0,45-0,42). След това българчетата се оценяват до 1,00 , а турчетата и циганчетата - до 0,50.

### **15. Любознателност**

Българчетата са оценени с 0,876, турчетата - с 0,682, циганчетата - 0,296.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,90, а турците - турчетата с 0,76, срещу 0,70Б и 0,75Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват по-високо от българите (0,31 срещу 0,26).

Оценките на мъжете за българчетата и циганчетата са по-високи, а на жените за турчетата: българчетата се оценяват с 0,88 от мъжете и 0,86 от жените, турчетата - съответно с 0,69 и 0,70 и циганчетата - 0,27 и 0,20.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,72- 0,88) и намаляват на турчетата (0,72-0,68). Оценките на циганчетата са на ниво 0,26-0,30.

От детската градина към средния и горен курс намаляват оценките на циганчетата (0,31- 0,15). Българчетата се оценяват най-високо в детската градина (0,92) и най-ниско в началния курс (0,84). Турчетата се оценяват най-високо в средния и горен курс (0,81) и най-ниско в началния курс (0,66).

Във възрастов план: и при трите етноса няма ясни тенденции - българчетата (0,84-0,89), турчетата (0,66-0,76), циганчетата (0,23- 0,40).

### **16. Интелектуалност**

Българчетата са оценени с 0,861, турчетата - с 0,495, циганчетата - с 0,122. Разликите при оценката на това качество са извънредно големи.

Най-високо са оценени българчетата и от българи (0,87), и от турци (0,85). Следват турчетата (0,47 и 0,57) и циганчетата (0,09 и 0,22). Турците дават по-високи оценки на турчетата и циганчетата.

Мъжете оценяват децата крайно стереотипно: 1,00 на българчетата, 0,55 на турчетата и 0,00 на циганчетата. Жените са малко по-умерени: 0,85 на българчетата, 0,51 на турчетата и 0,15 на циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата от 0,58 до 0,87. В същото време намаляват оценките на циганчетата (0,20-0,11). Най-висока оценка на турчетата дават среднистите (0,75), а най-ниска - полувисшистите (0,48).

Българчетата получават все по-ниски оценки с по-ниското ниво на образователната система (0,90-0,50). Турчетата се оценяват най-високо в средния и горен курс (0,75) и най-ниско в началния курс (0,47), а циганчетата са най-високо оценени в началния курс (0,15) и най-ниско в средния и горен курс (0,00).

С нарастването на възрастта на учителите (до 45 г.) нарастват оценките на българчетата (0,83-0,93) и намаляват на циганчетата (0,26-0,05). Турчетата се оценяват с 0,46-0,57. След 45 г. оценките се поляризират - българчетата с 0,75 и турчетата и циганчетата с по 0,13.

### **17. Искреност**

Българчетата са оценени с 0,796, турчетата - с 0,684, циганчетата - 0,381.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,806, а турците - турчетата с 0,769 срещу 0,653Б и 0,769 на "чуждите". Циганчетата се оценяват на средно ниво: 0,35- 0,47. Етноцентризмът на българите е по-силен.

Мъжете оценяват най-високо българчетата (0,81), следвани от турчетата (0,67) и циганчетата (0,39). Жените, обаче дават приоритет на турчетата (0,77), следвани от българчетата (0,70) и пак циганчетата (0,30).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на трите етноса: на българчетата от 0,83 до 0,78; на турчетата от 0,78 до 0,62 и на циганчетата от 0,39 до 0,33.

Оценката на циганчетата намалява от 0,44 в детската градина до 0,17 в средния и горен курс. Българчетата и турчетата получават близки оценки в трите степени: първите от 0,77 до 0,83, а вторите от 0,65 до 0,70.

Във възрастов план: няма ясни тенденции. Оценките варират в следните граници: на българчетата (0,69-0,87); турчетата (0,55- 0,77); циганчетата (0,33-0,44).

### **18. Колективизъм**

Българчетата са оценени с 0,697, турчетата - 0,762, циганчетата - 0,660.

И двата етноса оценяват турчетата като най-колективистични: 0,736Б и 0,833Т. В очите на българите и турците българчетата и циганчетата си сменят местата: българите поставят "своите" на второ място (0,731 срещу 0,630 за циганчетата), а турците - циганчетата (0,744 срещу 0,603 за българчетата).

Турчетата са оценени най-високо от мъжете (0,78 срещу 0,70 на българчетата и циганчетата), докато жените оценяват по-високо българчетата (0,63 срещу 0,60 на турчетата и 0,30 на циганчетата).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на турчетата, като непрекъснато доминират над другите: 0,722- 0,783. Намаляват оценките на циганчетата от 0,71 до 0,62. Българчетата са най-високо оценени от полувисшистите (0,73) и най-ниско от среднистите (0,44).

Турчетата са оценени от 0,73 до 0,79, като от началния курс нагоре доминират над другите. Оценката на българчетата намалява от 0,75 до 0,46. Циганчетата се оценяват с 0,59-0,68.

Във възрастов план: тенденция има само при оценките на циганчетата (0,76-0,50). За другите два етноса оценките силно варират: на българчетата (0,61-0,77) и турчетата (0,72-0,89).

### **19. Критичност**

Българчетата са оценени с 0,687, турчетата - 0,595, циганчетата - 0,432.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,708, а турците - турчетата с 0,654, срещу 0,574Б и 0,628Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват значително по-високо от турците (0,55 срещу 0,39).

Оценките на мъжете са малко по-високи, но структурата им е една и съща за двата пола. Дава се предимство на българчетата (0,69 и 0,67), следвани от турчетата (0,60 и 0,53) и циганчетата (0,44 и 0,37).

Най-високо се оценяват и трите етноса от среднистите: българчетата с 0,83, турчетата - с 0,72 и циганчетата - с 0,72. Следват оценките на висшистите: 0,70 на българчетата; 0,62 на турчетата; 0,45 на циганчетата. Полувисшистите оценяват децата така: българчетата с 0,67, турчетата - с 0,58 и циганчетата с 0,40.

Оценката на българчетата е с тенденция за намаляване: 0,76- 0,63 от детската градина към средния и горен курс. Същото е и с турчетата (0,63-0,58). Циганчетата получават най-ниска оценка в началния курс (0,34) и най-висока в средния и горен курс (0,54).

Във възрастов план: и при трите етноса няма ясни тенденции - българчетата (0,63-0,78), турчетата (0,45-0,67), циганчетата (0,31- 0,56).

### **20. Методичност**

Българчетата са оценени с 0,734, турчетата - 0,404, циганчетата - 0,106.

Учителите и от двата етноса оценяват най-високо българчетата (0,74-0,70). Турчетата се оценяват от българите с 0,38, а от турците с 0,50. Оценките на циганчетата са еднакво много ниски - 0,11.

Оценките, давани от учителите от двата пола са много стереотипни: много висока за българчетата (0,75-0,80), средна за турчетата (0,42-0,50) и много ниска за циганчетата (0,00- 0,125).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата (0,50- 0,39) и циганчетата (0,17-0,06). Българчетата се оценяват с по 0,83 от средните и висшите и с 0,700 от полувисшите.

От детската градина към средния и горен курс нарастват оценките на българчетата (0,71-0,75) и турчетата (0,38-0,75), а намаляват на циганчетата (0,12-0,03).

Във възрастов план: и при трите етноса няма ясни тенденции - българчетата (0,71-0,77), турчетата (0,34-0,50), циганчетата (0,00- 0,18).

#### **21. Може да се оправя съвсем сам**

Българчетата са оценени с 0,628, турчетата - 0,521, циганчетата - 0,330.

Българите дават по-високи оценки на българчетата (0,65 срещу 0,55) и циганчетата (0,35 срещу 0,25) и по-ниска на турчетата (0,51 срещу 0,55).

Мъжете оценяват българчетата и турчетата еднакво - по 0,50. Жените дават известно предимство на българчетата 0,64 срещу 0,54. Циганчетата се оценяват по-високо от жените (0,31 срещу 0,20).

Българчетата се оценяват най-високо от висшите (0,78) и най-ниско от полувисшите (0,59). Циганчетата - съответно от полувисшите (0,36) и висшите (0,22). Турчетата получават оценки 0,50-0,52.

С нарастването на нивото на образователната система намаляват оценките на циганчетата (0,36-0,05). Турчетата се оценяват почти еднакво: 0,50-0,54. Българчетата се оценяват най-ниско в началния курс (0,56) и най-високо в средния и горен курс (0,69).

Във възрастов план: до 45 г. тенденциите са следните - българчетата (0,54-0,77); циганчетата (0,36-0,27). След това оценките им се изравняват (0,50). Турчетата се оценяват твърде различно (0,25-0,64)

#### **22. Насоченост повече да дава на другите**

Българчетата са оценени с 0,541, турчетата - 0,554, циганчетата - 0,347.

Етноцентристка реакция и на двата етноса: българите оценяват "своите" с 0,546, а турчетата с 0,500, а турците - съответно 0,705 и 0,526. Циганчетата се оценяват малко по-високо от българите (0,315 срещу 0,436).

Мъжете разполагат трите етноса в рамките на 2.00: българчетата и турчетата са оценени с по 0,55, а циганчетата - с 0,36. Жените виждат предимство на турчетата (0,63), следвани от българчетата (0,43) и циганчетата (0,27).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на българчетата (0,56-0,50) и циганчетата (0,67-0,27). Турчетата се оценяват с 0,56-0,58.

Оценките, давани от учителите от различните училища са много близки до общите оценки.

Във възрастов план: вариациите в оценките на трите етноса са големи и не може да се говори за тенденции. Българчетата са оценени с 0,39-0,53; турчетата - с 0,39-0,60; циганчетата - 0,22-0,50.

#### **23. Обичан от своите другари**

Българчетата са оценени с 0,798, турчетата - 0,532, циганчетата - 0,266.

Българите дават значително диференцирани оценки поради етноцентризма си: 0,865 на българчетата, 0,527 на турчетата и 0,243 на циганчетата. Учителите-турци са много по-умерени: по 0,550 на българчетата и турчетата и 0,350 на циганчетата.

Оценките на мъжете и жените са близки и стандартни: българчетата се оценяват с 0,79-0,80; турчетата - с 0,55-0,60 и циганчетата - с 0,20-0,28.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,167- 0,278). Българчетата се оценяват най-високо от висшите (0,89) и най-ниско от полувисшите (0,77), а турчетата - от полувисшите (0,56) и висшите (0,44).

И на трите етноса оценките са най-високи в детската градина и най-ниски в средния и горен курс. За българчетата вариациите са от 0,83-0,75, за турчетата - 0,47-0,58, а за циганчетата - 0,00-0,31.

Във възрастов план: много големи вариации и липса на изразени тенденции. За отделните етноси оценките са: българчетата (0,68-0,85), турчетата (0,50-0,75), циганчетата (0,19-0,75)

#### **24. Общителност**

Българчетата са оценени с 0,829, турчетата - 0,645, циганчетата - 0,615.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,845, а турците - турчетата с 0,792 срещу 0,599Б и 0,770Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват значително по-високо от турците (0,69 срещу 0,59). Противопоставянето е на "свои-чужди" при българите и на българчета и турчета срещу циганчета при турците.

Българчетата са оценени високо и от мъжете (0,89), и от жените (0,80). На второ място мъжете поставят турчетата (0,70), а жените - циганчетата (0,65). Най-ниски са оценките на циганчетата от мъжете (0,43) и на турчетата от мъжете (0,54).

Полувисшистите дават най-високи оценки на българчетата (0,85) и циганчетата (0,67) и най-ниски на турчетата (0,62). Среднистите дават най-висока оценка на турчетата (0,72) и най-ниска на циганчетата (0,44). Висшистите дават най-ниска оценка на турчетата (0,65).

Българчетата са оценени най-високо в детската градина и началния курс (0,83) и с 0,75 в средния и горен курс. Същото е положението и с циганчетата (0,59-0,68 и 0,33). Турчетата получават нарастваща оценка (0,65-0,73) с нарастването на нивото на образователната система.

Във възрастов план: няма ясни тенденции. При българчетата вариациите са от 0,77 до 0,91; при турчетата: 0,61-0,69; циганчетата: 0,33-0,64.

### **25. Организираност**

Българчетата са оценени с 0,731, турчетата - 0,704, циганчетата - 0,371.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,741, а турците - турчетата с 0,821 срещу 0,662Б и 0,705Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват доста по-високо от турците (0,500 срещу 0,324).

Циганчетата се оценяват най-ниско и от мъжете, и от жените (0,38 и 0,30). Мъжете оценяват българчетата и турчетата почти еднакво: 0,74 и 0,70. Жените, обаче оценяват турчетата доста по-високо: 0,77 срещу 0,63.

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата (0,89- 0,65). Българчетата са най-високо оценени от полувисшистите (0,74) и най-ниско от среднистите (0,67). Циганчетата са най-високо оценени от среднистите (0,83) и най-ниско от полувисшистите (0,32).

Българчетата и турчетата се оценяват и в трите степени на образователната система в тесни граници: първите от 0,72 до 0,79, а вторите от 0,69 до 0,72. Циганчетата се оценяват най-ниско в началния курс (0,29) и най-високо в средния и горен курс (0,54).

Във възрастов план: няма тенденции. Българчетата се оценяват от 0,65 до 0,78; турчетата - от 0,61 до 0,83; циганчетата - от 0,19 до 0,50.

### **26. Отзивчивост**

Българчетата са оценени с 0,714, турчетата - 0,634, циганчетата - 0,434.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,749, а турците - турчетата с 0,698 срещу 0,607Б и 0,602Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват еднакво: 0,42-0,44.

Най-близки са оценките на мъжете и жените за турчетата: 0,64-0,66. Най-големи са разликите за българчетата (оценени с 0,83 от мъжете и 0,63 от жените) и малко по-малки за циганчетата (0,46 и 0,35).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,40- 0,50). Оценките на турчетата са в границите на 0,63-0,66. Българчетата са оценени много различно: най-високо от полувисшистите (0,75) и най-ниско от среднистите (0,44).

Оценките на циганчетата силно намаляват с повишаването нивото на образователната система: 0,51-0,17. В същото време оценките на българчетата и турчетата почти не зависят от това ниво - вариациите са в рамките на 0,2-0,3.

Във възрастов план: има тенденция само при турчетата - към намаляване, но в много тесни граници (0,65-0,62). За българчетата и турчетата това не важи. Вариациите са големи: 0,63- 0,76 при българчетата и 0,33-0,66 при циганчетата.

### **27. Откровеност**

Българчетата са оценени с 0,723, турчетата - с 0,617, циганчетата - 0,160.

Етноцентристка реакция. "Своите" са оценени с по 0,75-0,76, а "чуждите" с 0,58-0,60. Циганчетата са с малко по-висока оценка от турците (0,200 срещу 0,150).

Близки са оценките на учителите от двата пола на българчетата(0,80 и 0,71) и турчетата (0,70 и 0,64). Оценките на циганчетата са повече различаващи се и една от друга, и от тези на другите два етноса: 0,00 от мъжете и 0,18 от жените.

С нарастването на образованието на учителите силно нарастват оценките на българчетата (0,50-0,94). Турчетата са най-високо оценени от полувисшистите (0,64) и най-ниско от среднистите (0,50). Циганчетата - от висшистите (0,22) и полувисшистите (0,14).

В детската градина българчетата се оценяват по-високо от турчетата (0,83 срещу 0,60), но оценките се изравняват в началния курс (0,63) и средния и горен курс (0,75). Циганчетата се оценяват все по-ниско (0,19-0,00).

Във възрастов план: няма определени тенденции. Граници на оценките: на българчетата (0,54- 0,82), турчетата (0,50-0,65), циганчетата (0,13-0,25).

### **28. Патриотизъм**

Българчетата са оценени с 0,735, турчетата - 0,514, циганчетата - 0,432.

Българчетата са оценени най-високо (0,722Б и 0,769Т), следвани от турчетата (0,495Б и 0,564Т) и циганчетата (0,417Б и 0,474Т). Както се вижда, турците дават малко по-високи оценки и на трите етноса.

Мъжете и жените дават едни и същи оценки на българчетата (0,73). По-високи оценки се дават от мъжете на турчетата (0,53 срещу 0,40) и циганчетата (0,44 срещу 0,37).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,61- 0,80) и намаляват на циганчетата (0,50-0,38). Турчетата са оценени с 0,55-0,56 от среднистите и висшистите и с 0,50 от полувисшистите.

Вариациите са доста големи (до над 0,4) и трудно може да се говори за определена тенденция, свързана с нивото на образователната система.

Във възрастов план: оценките намаляват с нарастване възрастта на учителите на турчетата (0,57-0,39) и циганчетата (0,44-0,33). Оценката на българчетата варира много (0,64-1,00).

### **29. Послушание**

Българчетата са оценени с 0,691, турчетата - 0,585, циганчетата - 0,202.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,716, а турците - турчетата с 0,750, срещу 0,541Б и 0,600Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват по-високо от турците (0,300 срещу 0,176).

Мъжете дават еднакви имного високи оценки на българчетата и турчетата (0,700) и 0,00 на циганчетата. Жените са по-умерени: 0,69 на българчетата, 0,58 на турчетата и 0,22 на циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,50-0,89). Турчетата са оценени най-високо с 0,83 от среднистите и най-ниско - от полувисшистите с 0,56. Циганчетата са оценени най-високо от среднистите (0,33) и най-ниско от полувисшистите (0,19).

И трите етноса получават най-ниските си оценки в началния курс (0,58 Б, 0,54 Т и 0,17 Ц), а българчетата и турчетата - най-високите в средния и горен курс (1,00 и 0,75).

Във възрастов план: оценките на турчетата и циганчетата намаляват с нарастването на възрастта на учителите. При турчетата от 0,68 до 0,50, а при циганчетата от 0,23 до 0,13. При българчетата тенденцията е обратната - от 0,50 до 0,82.

### **30. Постоянство**

Българчетата са оценени с 0,612, турчетата - 0,636, циганчетата - 0,293.

Учителите-турци дават по-високи оценки и на трите етноса, като на първо място са турчетата (0,616Б и 0,692Т), следвани от българчетата (0,611Б и 0,615Т) и циганчетата (0,264Б и 0,372Т).

И мъжете, и жените оценяват най-високо турчетата (0,63 и 0,67). Следват българчетата (0,60- 0,61). Циганчетата се оценяват доста по-високо от мъжете, но нивото е все ниско (0,31 и 0,13).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,56- 0,72) и турчетата (0,44-0,68). Циганчетата се оценяват най-високо от висшистите (0,42) и най-ниско от полувисшистите (0,26).

С нивото на образователната система намаляват оценките на турчетата (0,70-0,62) и циганчетата (0,40-0,12). Българчетата се оценяват най-високо в детската градина (0,69) и най-ниско в началния курс (0,55).

Във възрастов план: вариации без ясна тенденция и при трите етноса - българчетата (0,56-0,64), турчетата (0,62-0,72), циганчетата (0,19-0,36).

### **31. Радикализъм**

Българчетата са оценени с 0,553, турчетата - 0,394, циганчетата - 0,372.

Етноцентристка реакция, проявена по-силно при българите. Те оценяват българчетата с 0,581 и турчетата с 0,365, а турците - съответно българчетата с 0,450 и турчетата с 0,500. Циганчетата се оценяват на ниво 0,38 от българите (по-високо от турчетата) и 0,35 от турците.

Мъжете оценяват и трите етноса с по 0,50. Жените ги диференцират, но в тесни граници: 0,56 на българчетата, 0,38 на турчетата и 0,36 на циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на турчетата (0,33- 0,44). Българчетата са най-високо оценени от среднистите (0,67) и най-ниско от полувисшистите (0,56). Циганчетата са оценени с по 0,50 от среднистите и висшистите и с 0,329 от полувисшистите.

С нивото на образователната система нараства радикализмът на българчетата (0,55-0,75) и циганчетата (0,36-0,50). Оценките на турчетата са в рамките на 0,37-0,40.

Във възрастов план: големи вариации - българчетата (0,48- 1,00), турчетата (0,38-0,50), циганчетата (0,23-0,50).

### **32. Рационализъм (разумност)**

Българчетата са оценени с 0,755, турчетата - с 0,527, циганчетата - 0,191.

Учителите - българи и турци оценяват най-високо българчетата (0,76 и 0,73), следвани от турчетата (0,50Б и 0,63Т) и циганчетата (0,19Б и 0,20Т).



Мъжете са извънредно стереотипни: 0,95 на българчетата, 0,60 на турчетата и 0,05 на циганчетата. Оценката на жените за турчетата е близка - 0,52, но българчетата се оценяват по-ниско (0,73), а циганчетата - по-високо (0,21).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,58-0,83). Турчетата са най-високо оценени от средните (0,58) и най-ниско от полувисшистите (0,52). Циганчетата - съответно от полувисшистите (0,29) и от средните (0,17).

От детската градина към средния и горен курс намаляват оценките на българчетата (0,79- 0,73) и циганчетата (0,24-0,00). Турчетата се оценяват най-ниско в средния и горен курс (0,50) и най-високо в началния курс (0,53).

Във възрастов план: няма ясни тенденции. Вариациите са големи - при българчетата (0,62- 0,80), турчетата (0,45-0,63), циганчетата (0,16-0,62).

### **33. Самокритичност**

Българчетата са оценени с 0,544, турчетата - с 0,537, циганчетата - 0,398.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,579, а турците - турчетата с 0,603 срещу 0,514Б и 0,449Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват на ниво 0,39-0,41.

Оценката на българчетата и турчетата, която дават мъжете е една и съща (0,55). Циганчетата са оценени от тях с 0,41. По-ниски оценки като цяло дават жените - 0,50 на българчетата, 0,47 на турчетата и 0,30 на циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,28- 0,62) и намаляват на турчетата (0,72- 0,42). Циганчетата се оценяват най-високо от висшистите (0,47) и най-ниско от полувисшистите (0,37).

От детската градина към средния и горен курс намаляват оценките на циганчетата (0,48- 0,25) и българчетата (0,63-0,41) и нарастват на турчетата (0,49-0,58).

Във възрастов план: няма ясни тенденции и при трите етноса. Вариациите са при българчетата от 0,43 до 0,72, при турчетата от 0,27 до 0,62, при циганчетата от 0,27 до 0,44.

### **34. Самостоятелност**

Българчетата са оценени с 0,677, турчетата - с 0,663, циганчетата - с 0,398.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,699, а турците - турчетата с 0,744 срещу 0,634Б и 0,615Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват с 0,39-0,42.

Оценката на българчетата и турчетата от мъжете е една и съща (0,66). Циганчетата са оценени от тях с 0,41. По-висока оценка на българчетата дават жените (0,77), както и по-ниска на циганчетата (0,30). Турчетата се оценяват и от жените на ниво 0,67.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,64-0,75) и циганчетата (0,22-0,30) и намаляват на турчетата (0,70-0,61).

С нарастването на нивото на образователната система намаляват оценките на турчетата (0,71-0,58), а се увеличават на българчетата (0,66-0,71). Циганчетата се оценяват най-ниско в началния курс (0,26) и най-високо в детската градина (0,56).

С нарастване на възрастта на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,29-0,66). Българчетата получават много близки оценки от всички учители - 0,66-0,71. При турчетата също не може да се говори за ясна тенденция, но диапазонът на оценките е по-широк (0,57-0,75).

### **35. Сдържаност**

Българчетата са оценени с 0,561, турчетата - с 0,633, циганчетата - с 0,303.

Етноцентристка реакция, доста по-изразена при турците. Те оценяват турчетата с 0,795 и българчетата с 0,500, а българите оценяват съответно българчетата с 0,583 и турчетата с 0,574. Циганчетата са оценени по-високо от турците: 0,372 срещу 0,278.

Турчетата се оценяват най-високо и от мъжете (0,62) и още по-високо от жените (0,73). Мъжете дават по-високи оценки от жените на българчетата (0,58 срещу 0,40) и циганчетата (0,31 срещу 0,23).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,44- 0,70). Турчетата са най-високо оценени от полувисшистите (0,67) и най-ниско от средните (0,33). Циганчетата са оценени най-високо от висшистите (0,40) и най-ниско от полувисшистите (0,28).

От детската градина към средния и горен курс намаляват оценките на турчетата (0,63-0,46) и циганчетата (0,42-0,21). Българчетата се оценяват с 0,69-0,71.

Независимо от възрастта на учителите, циганчетата получават близки оценки (0,27-0,34). Така е и с българчетата и турчетата в периода до 45 г.: 0,51-0,57 и 0,51-0,67. По-възрастните учители им дават много по-високи оценки - на българчетата 0,72 и на турчетата 0,83.

### **36. Скромност**

Българчетата са оценени с 0,622, турчетата - с 0,574, циганчетата - с 0,315.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,667, а турците - турчетата с 0,633 срещу 0,555Б и 0,464Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват еднакво: 0,313 и 0,317.

Мъжете и жените са най-близки в оценките си за българчетата (0,68 и 0,63), поставени на първо място от мъжете и на второ от жените. Турчетата се оценяват най-високо от жените (0,69) и доста по-ниско от мъжете (0,59). Циганчетата се оценяват с 0,40 от мъжете и 0,22 от жените.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,33- 0,73) и циганчетата (0,28-0,38). Турчетата са най-високо оценени от полувисшистите (0,59) и най-ниско от висшистите (0,53).

Единствено оценките на циганчетата намаляват с по-високото ниво на образователната система (0,37-0,15). В началния курс са най-ниските оценки на българчетата (0,59) и турчетата (0,53), а в средния и горен курс - най-високите (0,77 и 0,60).

Във възрастов план: нарастват оценките на българчетата (0,50-0,76) и остават почти непроменени на циганчетата (0,30-0,33). При турчетата няма ясна тенденция и границите на вариациите са по-големи (0,47-0,59).

### **37. Смелост**

Българчетата са оценени с 0,680, турчетата - с 0,667, циганчетата - с 0,653.

Етноцентристка реакция. Учителите и от двата етноса поставят "своите" най-високо (0,68Б и 0,71Т). На второ място са поставени циганчетата (0,64Б и 0,70Т). На трето място - "чуждите" (0,64 за турчетата от българите и 0,67 за българчетата от турците). Вижда се, че разликите не са големи.

Мъжете практически не виждат разлика между трите етноса, които са оценени в рамките на 0,65-0,69 (с малко доминират турчетата). Жените дават малко по-диференцирана оценка: 0,59-0,68. Според тях доминират българчетата (0,68), следвани от циганчетата (0,66) и турчетата (0,59).

Българчетата са оценени най-високо от полувисшистите (0,70) и най-ниско от среднистите (0,42). Турчетата - съответно от полувисшистите (0,68) и висшистите (0,59). Циганчетата - от полувисшистите (0,69) и висшистите (0,54).

Най-ниски оценки и на трите етноса се дават в началния курс (0,60 Б, 0,59 Т и 0,62 Ц), а най-високи - в средния и горен курс (0,81 Б, 0,73 Т и 0,71Ц).

Във възрастов план: оценките на турчетата нарастват с възрастта на учителите (0,61-0,76); няма ясна тенденция при българчетата (0,61-0,71) и циганчетата (0,58-0,73).

### **38. Сръчност**

Българчетата са оценени с 0,798, турчетата - с 0,670, циганчетата - с 0,372.

Етноцентристка реакция: "своите" са оценени с по 0,80-0,81. "Чуждите" са оценени по-високо от турците: 0,750 на българчетата и 0,450 на циганчетата. Българите оценяват "чуждите" с 0,635 (турчетата) и 0,351 (циганчетата).

Структурата на оценките на двата пола е еднаква: най-високо са оценени българчетата (0,78 от жените и 1,00 от мъжете), на второ място са турчетата (0,67-0,70) и на трето - циганчетата (0,20 от мъжете и 0,39 от жените).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,33- 0,89) и намаляват на турчетата (0,83-0,56). Циганчетата са оценени най-високо от полувисшистите (0,42) и най-ниско от висшистите (0,22).

Само оценката на българчетата се променя определено с нарастването нивото на образователната система - намалява (0,83- 0,75). Турчетата се оценяват най-ниско в началния курс (0,65) и най-високо в средния и горен курс (0,75), а циганчетата - обратно (0,46 и 0,04).

Във възрастов план: с нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките на българчетата (0,77-0,86) и намаляват на турчетата (0,82-0,50) и циганчетата (0,59-0,27).

### **39. Тактичност**

Българчетата са оценени с 0,622, турчетата - с 0,595, циганчетата - с 0,344.

Етноцентристка реакция, по-силно изразена у турците. Те оценяват "своите" с 0,705 и "чуждите" съответно: българчетата с 0,641 и циганчетата с 0,385. Българите не разделят толкова силно "своите" (0,616) и "чуждите" - 0,556 за турчетата и 0,329 за циганчетата.

Българчетата и турчетата са почти еднакво оценени и от мъжете, и от жените: 0,59-0,63. Циганчетата се виждат в по-добра светлина от мъжете (0,36 срещу 0,23).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,50- 0,68) и турчетата (0,50-0,67). Циганчетата са оценени най-високо от висшистите (0,40) и най-ниско от полувисшистите (0,32).

Българчетата са оценени най-високо в средния и горен курс (0,79) и най-ниско в началния курс (0,58). Турчетата - най-високо в детската градина (0,65) и най-ниско в началния курс (0,51). Оценката на циганчетата намалява с нарастването нивото на образователната система (0,38-0,17).

Във възрастов план: няма ясни тенденции. Границите на оценките са: на българчетата 0,55-0,68; на турчетата 0,54-0,63; на циганчетата 0,29-0,39.

#### **40. Творчество в работата**

Българчетата са оценени с 0,738, турчетата - с 0,561, циганчетата - с 0,337.

Най-високо са оценени и от българи и от турци българчетата (0,731Б и 0,756Т). Следват турчетата (0,509 и 0,705) и циганчетата (0,310 и 0,410).

Най-високо са оценени българчетата и от мъжете (0,73), и от жените (0,80). Турчетата са оценени с 0,57 от мъжете и с 0,47 от жените. Също по-ниска оценка получават от жените циганчетата - 0,233 срещу 0,348.

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата (0,67- 0,53). Българчетата се оценяват най-високо от средните (0,78) и най-ниско от полувисшите (0,73). Циганчетата - съответно от висшите (0,38) и полувисшите (0,32).

При българчетата и турчетата най-ниските оценки са в началния курс (0,71 и 0,53), а най-високите - за българчетата в детската градина (0,77), а за турчетата - в средния и горен курс (0,63).

Вариации във възрастов план: при българчетата от 0,69 до 0,78; при турчетата от 0,47 до 0,61; при циганчетата от 0,29 до 0,37.

#### **41. Трудолюбие**

Българчетата са оценени с 0,798, турчетата - с 0,807, циганчетата - с 0,319.

Силна етноцентристка реакция, особено при турците. “Своите” се оценяват с 0,880Т и 0,824Б. Българите са по-щедри към турчетата (0,763), отколкото турците към българчетата (0,702). Турците, пък дават по-висока оценка на циганчетата (0,37 срещу 0,30).

Мъжете и жените дават една и съща и най-висока оценка на турчетата (0,811). Близки до нея са оценките на българчетата (0,76- 0,78). Най-ниско са оценени циганчетата (0,32 от мъжете и 0,24 от жените).

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата (0,89- 0,75). Българчетата са най-високо оценени от полувисшите (0,82) и най-ниско от средните (0,50). Циганчетата - съответно от полувисшите (0,34) и висшите (0,25).

С по-високото ниво на образователната система нараства оценката на турчетата (0,75- 0,89) и намалява на българчетата (0,87-0,67) и циганчетата (0,42-0,13).

Във възрастов план няма разлика в оценките на турчетата (0,79-0,81); вариациите са много големи при оценяването на българчетата (0,66-0,90) и по-малки при циганчетата (0,19-0,40).

#### **42. Уважение към труда на другите**

Българчетата са оценени с 0,704, турчетата - с 0,694, циганчетата - с 0,408.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,736 , а турците - турчетата с 0,880, срещу 0,763Б и 0,615Т на “чуждите”. Циганчетата се оценяват на ниво 0,40-0,41.

Оценките на българчетата и турчетата са близки и при мъжете, и при жените, като мъжете с малко изтъкват на преден план българчетата (0,72 срещу 0,71 на турчетата), а жените - турчетата (0,60 срещу 0,57 на българчетата). Циганчетата се оценяват два пъти по-високо от мъжете (0,43 срещу 0,20).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,33- 0,43) и намаляват на турчетата (0,78-0,67). Българчетата се оценяват най-високо от полувисшите (0,72) и най-ниско от средните (0,56).

Оценките и на трите етноса намаляват: в детската градина са 0,73 Б, 0,72 Т, 0,56 Ц, в началния курс 0,69 Б, 0,67 Т, 0,30 Ц, а в средния и горен курс - съответно 0,67 Б, 0,63 Т, 0,29 Ц.

Не може да се говори за определени тенденции, свързани с възрастта на учителите. Българчетата се оценяват с 0,66-0,78; турчетата - с 0,50-0,78; циганчетата - с 0,28-0,78.

#### **43. Упоритост**

Българчетата са оценени с 0,816, турчетата - с 0,779, циганчетата - с 0,466.

Реакцията е етноцентристка. Българите оценяват “своите” с 0,819, а от “чуждите” дават по-висока оценка на циганчетата, сравнено с турците (0,49-0,40). Турците имат същата реакция (0,846 на турчетата), но оценяват българчетата по-високо, отколкото българите - турчетата (0,808-0,755).

Оценките на мъжете и жените са в тесни граници при оценяването на българчетата (0,80-0,82) и турчетата (0,78-0,80). Циганчетата се оценяват по-високо от мъжете (0,49 срещу 0,27).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,50-0,88) и циганчетата (0,33-0,60). Оценките на турчетата са по 0,77-0,78.

Оценките на турчетата и циганчетата намаляват в нарастването нивото на образователната система - съответно 0,82-0,63 Т и 0,67-0,21.

Големи вариации във възрастов план: при българчетата от 0,67 до 0,91; при турчетата от 0,72 до 0,94; при циганчетата от 0,22 до 0,61.

#### **44. Устойчив интерес към ученето**

Българчетата са оценени с 0,772, турчетата - с 0,653, циганчетата - с 0,255.

Най-високо са оценени и от българите, и от турците българчетата (0,759 и 0,808), следвани от турчетата (0,620 и 0,744) и циганчетата (0,204 и 0,397). Всички оценки на турците са по-високи от тези на българите.

Жените дават малко по-високи оценки на българчетата (0,80 срещу 0,77) и турчетата (0,67 срещу 0,65). Циганчетата се оценяват по-високо от мъжете (0,27 срещу 0,13).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,67- 0,78). Турчетата се оценяват най-високо от средните (0,78) и най-ниско от висшите (0,70). Циганчетата - от средните (0,28) и полувисшите (0,25).

Независимо от нивото на образователната система се запазва нивото на оценките на българчетата (0,78-0,75) и турчетата (0,63-0,69). Оценката на циганчетата намалява с нарастването му: 0,28 за детската градина, 0,26 за началния курс и 0,13 в средния и горен курс.

Във възрастов план: нарастват оценките на българчетата (0,75-0,80) и намаляват на турчетата (0,71-0,58) и на циганчетата (0,26-0,11).

#### **45. Физическа сила и здраве**

Българчетата са оценени с 0,670, турчетата - 0,723, циганчетата - 0,638.

Учителите и от двата етноса оценяват най-високо турчетата (0,703Б и 0,800Т). Българчетата и циганчетата са оценени с близки оценки: 0,67-0,70 и 0,64-0,65.

Според мъжете най-силни и здрави са циганчетата (0,80), следвани от турчетата (0,50) и българчетата (0,40). Жените поставят на първо място турчетата (0,75), следвани от българчетата (0,66) и циганчетата (0,63).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,50- 0,72) и намаляват оценките на българчетата (0,83-0,50) и турчетата (1,00-0,61).

Оценките, които се дават от учителите от различните училища на децата от трите етноса са много близки до средните. Не би било възможно да се говори за някаква тенденция.

Във възрастов план: с покачването на възрастта на учителите намаляват оценките на българчетата (0,73-0,25) и турчетата (0,77- 0,50) и се повишават на циганчетата (0,54-0,75).

#### **46. Физическа красота**

Българчетата са оценени с 0,765, турчетата - с 0,701, циганчетата - с 0,554.

Най-високо са оценени българчетата и от българи (0,773), и от турци (0,744). Следват турчетата (0,69 и 0,73) и циганчетата (0,56 и 0,53).

Мъжете дават по-високи оценки на трите етноса, но структурата на техните оценки и тези на жените е еднаква: 0,77 и 0,67 на българчетата, 0,71 и 0,63 на турчетата и 0,57 и 0,40 на циганчетата.

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на циганчетата (0,33- 0,67). Оценките на българчетата са най-високи от полувисшите (0,78) и най-ниски от средните (0,56), също и на турчетата - 0,72 от полувисшите и 0,61 от средните.

Само при циганчетата има някаква тенденция, свързана с нивото на образователната система: с високото ниво тя пада (0,58-0,46). Оценките на турчетата и българчетата са в тесни граници около посочените по-горе средни такива.

С нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките и на трите етноса: на българчетата (0,73-0,89), турчетата (0,63-0,83), циганчетата (0,50-0,64).

#### **47. Хуманизъм**

Българчетата са оценени с 0,748, турчетата - с 0,626, циганчетата - с 0,486.

Етноцентристка реакция: българите оценяват българчетата с 0,773, а турците - турчетата с 0,782, срещу 0,569Б и 0,679Т на "чуждите". Циганчетата се оценяват с 0,48-0,50.

Стандартна структура на оценките и на мъжете, и на жените, като са по-близки оценките на българчетата (0,75 и 0,73) и турчетата (0,62 и 0,67), а по-малко - на циганчетата (0,500 от мъжете и 0,37 от жените).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,39- 0,82) и циганчетата (0,39-0,50) и намаляват на турчетата (0,83-0,45).

И трите етноса получават все по-ниски оценки с всяко по-горно ниво на образователната система: българчетата 0,84-0,70, турчетата 0,64-0,50 и циганчетата - 0,59-0,29.

Няма ясни тенденции, свързани с възрастта на учителите. Българчетата се оценяват от 0,66 до 0,83; турчетата - от 0,53 до 0,67; циганчетата - от 0,40 до 0,61.

#### **48. Честност**

Българчетата са оценени с 0,803, турчетата - с 0,684, циганчетата - с 0,310.

И от българи, и от турци децата се оценяват в следния ред: българчетата (0,787 и 0,846), турчетата (0,657 и 0,756) и циганчетата (0,296 и 0,346). Турците дават доста по-високи оценки на всички.

Мъжете оценяват по-високо от жените българчетата (0,81 срещу 0,73) и циганчетата (0,32 и 0,23) и по-ниско - турчетата (0,67 срещу 0,77).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,61- 0,92), намаляват на турчетата (0,72- 0,53) и почти не се променят на циганчетата (0,31-0,32).

С нарастването нивото на образователната система намаляват оценките на българчетата (0,88-0,75) и циганчетата (0,40-0,13). Оценката на турчетата е 0,66-0,70.

С нарастване възрастта на учителите нарастват оценките на българчетата (0,66-0,88). За другите етноси няма така явна тенденция. Границите на вариации са за турчетата от 0,57 до 0,77 и за циганчетата от 0,22 до 0,38.

#### **49. Чувство за отговорност**

Българчетата са оценени с 0,660, турчетата - с 0,684, циганчетата - с 0,320.

Етноцентристка реакция и у двата етноса. "Своите" се оценяват най-високо (0,681 - българчетата и 0,744 - турчетата). Турчетата се оценяват по-високо от българите (0,662), отколкото българчетата от турците (0,603). Циганчетата са значително по-високо оценени от турците (0,487 срещу 0,359).

Най-високо са оценени турчетата и от жените (0,70), и от мъжете (0,68), като оценката на жените е по-висока. Обратното, по-високи оценки на другите два етноса дават мъжете: на българчетата (0,66 срещу 0,63) и циганчетата (0,33 срещу 0,20).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,61- 0,70) и намаляват на турчетата (0,78- 0,65). Циганчетата се оценяват най-високо от среднистите (0,39) и най-ниско от полувисшистите (0,30).

С нарастването на нивото на образователната система намаляват оценките на турчетата (0,71-0,67), циганчетата (0,40-0,12) и българчетата (0,73-0,54).

Във възрастов план: няма ясни тенденции. Българчетата се оценяват с 0,58-0,72, турчетата - с 0,59-0,83 и циганчетата с 0,20- 0,42.

### **ИЗВОДИ**

Върху представата на учителя за децата влияят множество фактори, сред които най-характерните са социално-демографските. Те ще бъдат представени по-долу, като оценките са средни за цялата група качества.

#### **1. Влияние на етническия произход на учителите**

Етническият произход на учителите е един от най-силно влияещите фактори при оценяването на качества на децата от основните етноси, живеещи у нас

Учителите - българи оценяват българчетата с 0,742, турчетата - с 0,585 и циганчетата - с 0,335. Турците дават съответно на българчетата 0,674, на турчетата - 0,714 и на циганчетата - 0,395. Очевидна е етноцентристката нагласа на учителите, която се проявява в оценките на по-голямата част от качества. Тя е по-силна у българите, при които разликата "свои" - "чужди" е много по-изразена.

Коефициентите на корелация между мненията са 0,54 за турчетата, 0,72 за българчетата и 0,87 за циганчетата.

#### **2. Влияние на пола на учителите**

Полът на учителите е един от най-силно влияещите фактори при изграждането на образа на детето.

Учителите (мъжете) дават и на трите етноса по-високи оценки: на българчетата 0,756 срещу 0,707 (+0,049), на турчетата 0,631 срещу 0,608 (+0,022) и на циганчетата 0,311 срещу 0,292 (+0,019). Структурата на оценките, обаче в повечето случаи е една и съща. Затова и значимите коефициенти на корелация между мненията на мъжете и жените са 0,49 за турчетата, 0,66 за българчетата и 0,55 за циганчетата.

#### **3. Влияние на образованието на учителите**

Образованието на учителите е фактор, силно влияещ на оценката на децата. С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,621-0,765) и циганчетата (0,343 - 0,377) и намаляват на турчетата (0,694 - 0,591).

Коефициентите на корелация варират за циганчетата от 0,58 до 0,82, за турчетата - от 0,41 до 0,75. За българчетата има само един значим коефициент: полувисшисти - висшисти (0,54).

Очевидна е ролята на по-високото образование, което в случая означава и професионално образование. Общата тенденция от множество изследвания по света с образованието да нараства толерантността към малцинствата от всякакъв вид се потвърждава за циганчетата, но не и за турчетата.

#### **4. Влияние на степента на учебното заведение, в което работи учителят**

Колкото е по-високо равнището на училището (като част от образователната система), толкова по-ниско се оценяват циганчетата (0,389 в детската градина, 0,330 в началния курс и 0,219 в средния и горен курс). Коефициентите на корелация между оценките са от 0,59 до 0,75.

Българчетата се оценяват най-ниско в началния курс (0,701), а най-високо в детската градина (0,767). В средния и горен курс оценката е 0,710.

Същата е тенденцията и при турчетата: в детската градина оценката е 0,620. в началния курс - 0,602 и в средния и горен курс - 0,671.

#### **5. Влияние на възрастта на учителите**

Най-ясна е тенденцията при българчетата: с нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките им от 0,688 до 0,744. Корелационните коефициенти са в диапазона 0,60- 0,65.

При турчетата тенденцията е оценките да намаляват: 0,644- 0,591. Корелационните коефициенти са от 0,48 до 0,61.

При циганчетата вариациите на оценките са по-големи: 0,321-0,412. Корелационните коефициенти са от 0,35 до 0,84.

В повечето случаи няма ясно изразена тенденция, свързана с възрастта на учителите и по-скоро това е фактор, слабо влияещ на оценката.

#### **Българчетата**

Те доминират в по-голямата част от качествата. Средната им оценка е висока - 0,724. Най-високо (над 0,8) са оценени в качествата любознателност, интелектуалност, добър ученик, общителност, активна жизнена позиция, амбициозност, висока обща култура, упоритост, добро възпитание, честност.

#### **Турчетата**

В очите на учителите това е вторият по качество етнос, като общата му оценка е близка до оценката на българчетата - 0,616. Турчетата доминират над другите етноси в няколко качества, които са в логическа връзка помежду си - дисциплинираност, колективизъм, насоченост повече да дава на обществото, постоянство, съдържаност, скромност, чувство за отговорност. Много високо (над 0,7) са оценени и в проявлението на такива качества като вежливост, високо самочувствие, разбирателство с родителите, любознателност, организираност, физическа сила и здраве, трудолюбие, упоритост.

#### **Циганчетата**

Те получават значително по-ниски оценки от българчетата и турчетата - 0,349. По-високи оценки (над 0,6) те получават за следните качества: физическо съвършенство, физическа сила и красота, общителност, смелост, високо самочувствие, впечатлителност, колективизъм.

### ***ОЦЕНКА НА ПОТРЕБНОСТНО-МОТИВАЦИОННАТА СФЕРА***

#### ***ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА***

Основополагащата роля на потребностите в структурата на човешката личност е всеизвестна. Те са относително устойчиви особености на психиката и са неразривно свързани с насочеността на личността, нейните интереси, регулация и саморегулация на поведението.

Потребностите на детето имат огромно значение за неговото възпитание и развитие. Не може да се говори за познаване на детските особености без диагностика и оценка на тази страна на неговата личност.

Една от основните теории за човешките потребности е тази на Х.А.Мъри (Н.А.Мургау). Това е концепция, съдържаща най-дългия и вероятно най-подробния списък на човешките потребности. Много точна характеристика на тази концепция прави К. Облуховски: "Опростявайки неговата твърде сложна концепция, можем да кажем, че според нея потребността е определена хипотетична конструкция, произтичаща от анализа на определено поведение в дадена ситуация. Можем да я наречем характеристика на определено поведение. Следователно класификацията на потребностите, дадена от Мъри можем да разгледаме като систематизация на различните типове поведение от гледна точка на тяхната връзка с определена вътрешна или външна ситуация."<sup>8</sup>

## **МЕТОДИКА**

Изследването на представата на учителите за потребностите на детската личност се прави по т. н. “Автопортрет на Морис Стейн - потребности и стремежи”, който служи за диагностика на психическите потребности по класификацията на Х. А. Мъри. Използвана е полската версия на М. Хойновски, в която са добавени липсващите б, които съществуват в класификацията, но не и във въпросника на Стейн.<sup>9</sup> Въпросникът се състои от кратки описания на черти и реакции на личността, в които се изразяват 25 психически потребности. Той е съставен според анализ на ценностите за определяне на мотивационните типове.

Въпросникът се дава на изследваните учители, като задачата е да се оцени степента на изразеност на съответната потребност у детето от трите основни етноса, живеещи в България.

## **РЕЗУЛТАТИ**

### **1. Потребност от достижения**

Отразява тенденцията да се прави нещо така бързо и добре, колкото е възможно, преодоляване на трудности, препятствия по пътя към целта. Свързва се с достигането на високи цели, превишаващи моментните възможности на човека. Изразява се в амбициозност, вдъхновение, високи аспирации и води до увеличаване на самоуважението с развитието на собствените възможности; също в продължителни, интензивни, повтарящи се усилия при достигане на нещо трудно, при работа по отношение на отдалечени цели, изискваща сила на волята.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,840; 0,532; 0,191. Мнението за циганчетата е особено негативно. Това се дължи най-вероятно на факта, че понятието “достигане” се свързва основно с учебните достижения, където явно циганчетата са “неконкурентноспособни”.

И българите, и турците дават най-висока оценка на българчетата (0,861 и 0,778), средна на турчетата (0,442 и 0,775) и най-ниска - на циганчетата (0,153 и 0,333). Всъщност разликата в оценките, давани от турците на българчетата и турчетата е символична.

Мъжете са по-щедри от жените в оценката си на българчетата и турчетата (0,900 и 0,600 срещу 0,833 и 0,542), но са по-крайни в оценката си на циганчетата (0,007 срещу 0,214).

Най-висока оценка получават българчетата от учителите в детската градина (0,881), след това - в началния курс (0,833) и в средния и горен курс (0,500). Съответно най-високо са оценени турчетата в средния и горен курс (0,900), детската градина (0,524) и началния курс (0,500). Циганчетата са получили най-ниските оценки - 0,214 в детската градина, 0,188 в началния курс и 0,032 - в средния и горен курс. С нарастването на възрастта на детето циганчетата показват все по-малка привързаност към традиционните училищни ценности, каквито са учебните постижения и това не е останало незабелязано от учителите.

Във възрастов план (25-55 г.) оценката на българчетата расте с нарастването на възрастта на учителя (0,773-0,988); оценката на турчетата остава практически непроменена (около 0,500), а оценката на циганчетата драстично пада - от 0,318 до 0,005.

Оценката на българчетата расте с образованието на учителите (средно - висше): 0,667- 0,889; също расте оценката и на циганчетата - 0,167-0,278, а на турчетата пада - 0,833- 0,500.

### **2. Потребност от разяснение (обучение)**

Изразява се в стремеж за информиране, изясняване, показване, преподаване, също в склонност към разказване, превеждане, интерпретиране. Такъв човек се радва на възможността да има ученици или слушатели. По същността си тя е основна в професионалната характеристика на учителя.

Регистрирани са следните общи нива на представата, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,809; 0,596; 0,223.

Българите и турците са еднакво етноцентрични - всеки оценява своя етнос най-високо - 0,819 (Б) и 0,833 (Т). Турците оценяват по-високо българчетата (0,778), отколкото българите - турчетата (0,528). Циганчетата получават значително по-високи оценки от турците (0,389), отколкото от българите (0,181) .

Жените дават по-високи оценки от мъжете на българчетата (0,821 срещу 0,700). По отношение на турчетата и циганчетата практически разлика в оценките няма (съответно около 0,6 и 0,2).

Оценките на българчетата не се влияят от възрастта на децата (около 0,8), но оценките на турчетата растат от детската градина до средния и горен курс (0,5-0,9), а в същото време тези на циганчетата са най-високи в началния курс (0,313) и най-ниски в средния и горен курс (0,05).

Оценките, давани на българчетата практически на зависят от възрастта на учителите (около 0,9), същият извод важи и за турчетата (около 0,65), но на циганчетата намаляват (0,273- 0,167).

Оценките, давани на българчетата не зависят и от образованието на учителите - около 0,8, тези на турчетата намаляват (0,833 при средните - 0,444 при висшите), а тези на циганчетата са най-високи при полувисшите (0,217).

### **3. Потребност от познание**

Изразява се в две групи реакции: ориентировъчни рефлексии и целеви рефлексии, които са функция от любопитството на човека. Процесът на познание има характер на провеждане на ред операции, насочени към поставена цел.

Механизмът на функциониране на потребността от познание е в търсенето и изследването на нови дразнителни на физиологично или на социално ниво. Дразнителите, предизвикващи активна реакция на потребността от познание довеждат до състояние на напрежение поради изменението на външната ситуация.

Особеност на човека, изразяваща се в търсене на информация във всяка ситуация, в неприемането на предел на задоволеност в това отношение. Такъв човек не може нормално да функционира без непрекъснато получаване на нова информация. Специфично за потребността от познание е оперирането с понятия.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,840; 0,628; 0,426. Това е една от потребностите, по които циганчетата са получили по-висока оценка.

Учителите-българи са подредили децата по един "традиционен" начин - българчетата (0,861), турчетата (0,569) и циганчетата (0,381). Турците за разлика от тях не виждат разлика между българчетата и турчетата (0,778) и дават близка до тях оценка на циганчетата (0,611).

Мъжете са по-крайни в оценките си по оста "българчетата - малцинства" (0,9 срещу 0,5 т и 0,2 ц), а жените са по-толерантни (0,833-0,643 и 0,452).

Оценките и на трите етноса растат, в зависимост от вида на учебно-възпитателното заведение (от 0,8 б, 0,5 т и 0,3 ц в детската градина до 0,9 б, 0,75 т и 0,56 ц в средния и горен курс).

Оценките на българчетата растат с възрастта на учителите (0,78-0,98), а на турчетата и циганчетата намаляват - 0,7-0,5 т и 0,63 - 0,17 ц.

Същият извод важи и за образованието на учителите: колкото е по-високо, толкова по-високи оценки се дават на българчетата (0,8-0,89) и по-ниски на другите етноси - 0,9-0,5 т и 0,6-0,17 ц.

### **4. Потребност от създаване**

Означава поведение, което не се повтаря стереотипно. Специфични за потребността от създаване са интуитивното приспособяване към новите условия, изобретателството, интуицията, бързото ориентиране, ученето. Мъри нарича това поведение "бихевиорално". Терминът "създаване" също се интерпретира за означаването на поведение в чистото му значение - поява на оригиналност, творчество, нови идеи.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,745; 0,468; 0,213.

Оценките, давани на българчетата и турчетата от учителите - българи и турци почти не се различават (около 0,7 б и 0,5 т). По-значими разлики има в оценката на циганчетата - 0,208 от българите и 0,176 от турците.

Забележката, която направихме по-горе за по-радикалните оценки на мъжете важи и тук. Значителна близост има при оценяването на турчетата (около 0,5) и по-малка при българчетата (0,8 м и 0,7 ж) и циганчетата (0,1 м и 0,26 ж).

Най-ниски оценки и на трите етноса са дават в началния курс, в детската градина те са най-близки помежду си, а в средния и горен курс са най-полярни (най-вече тези на българчетата и циганчетата, достигащи разлика 0,9). Най-стабилна е оценката на турчетата (около 0,4-0,5).

С възрастта на учителите расте оценката и на българчетата (0,63-0,83), и на турчетата (0,45-0,67), и на циганчетата (0,09-0,33).

Колкото е по-високо образованието на учителите, толкова по-високи оценки получават българчетата (0,6-0,8) и циганчетата (0,17- 0,28). Тези на турчетата остават практически непроменени (около 0,5).

### **5. Потребност от безопасност като тенденция за избягване на порицанието от другите**

Регистрира тенденцията за избягване на порицанието (осъждането) от страна на другите хора или отхвърлянето от тях, изразява се във впечатлителност от общественото мнение, в прекалена предпазливост, в конформизъм, в съобразяване с нормите, в социален респект. Тази потребност действа като отбрана на индивида пред социалните присъди и възмездия.

Насочена навътре (по отношение на личността) се проявява като страх, тревожност, чувство за вина, угризения на съвестта.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,681; 0,479; 0,128.



Етническият произход на учителите не влияе върху оценката по този параметър. Най-високо се оценяват българчетата (0,722 от българите и 0,566 от турците), следват турчетата (0,472 и 0,500) и най-ниско - циганчетата (0,125 и 0,111).

Мъжете оценяват много високо българчетата (0,9) и много ниско другите деца (под 0,2), докато жените са по-умерени и дават по-близки оценки: 0,655 на българчетата, 0,512 на турчетата и 0,143 на циганчетата.

От детската градина към средния и горен курс нараства оценката на българчетата (0,667- 0,750) и намалява тази на циганчетата (0,167-0,03). Оценката на турчетата практически не варира - около 0,5.

С нарастването на възрастта на учителите нараства оценката, давана на българчетата (0,6 - 0,8); тази на турчетата се колебае около 0,5, а на циганчетата около 0,15.

Същото може да се каже и за влиянието на образованието на учителите: оценките на турчетата и циганчетата слабо варират съответно около 0,5 и 0,2, а на българчетата се повишават с нарастването на образованието (0,66-0,83). Най-ниски оценки на малцинствата дават полувисшистите.

#### **6. Потребност от безопасност като тенденция за избягване на физически травми**

Тенденция за избягване на физически болки и страх пред тях. Страхът е още и от телесни травми, уродливост, болести, смърт, нападки, твърди спортни игри, бруталност, физически рани и други заплашващи ситуации.

Тази потребност се изразява в реакции и поведение, което обезпечава “спасителни пояси”, прилагане на профилактичен страх, преувеличена предпазливост, планиране на всички дейности с цел избягване на непредвидени случаи.

Човек, който има силно развита такава потребност, отстъпва в трудни и опасни ситуации, крие се от враговете, стои настрана от събитията.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,755; 0,617; 0,298.

Учителите - българи дават по-високи оценки и на трите етноса: (0,806 б, 0,653 т, 0,373 ц), срещу съответно 0,667 б, 0,500 т, 0,004 ц.

Оценките, давани от мъже и жени практически са едни и същи.

Оценките на учителите от началния курс и детската градина са много близки: около 0,7 б, 0,6 т, 0,3 ц. Много различни са оценките на учителите от средния и горен курс - високи за българчетата (0,98) и турчетата (0,75) и много ниска за циганчетата (0,01).

С нарастването на възрастта на учителите намаляват оценките на циганчетата (0,36-0,01), докато тези на българчетата и турчетата са стабилни съответно около 0,75 и 0,6.

Колкото е по-високо образованието, толкова по-ниска оценка се дава на циганчетата (0,33- 0,22). Оценката на българчетата и турчетата варира, като най-ниска е тя от полувисшистите - 0,71 и 0,58.

#### **7. Потребност от придобиване**

Потребност, изразяваща се с в склонност към придобиване на собственост, печелене на пари, икономичност и спестовност, запаси. Избягване на неоправданите разходи, давания, заеми.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,691; 0,691; 0,383.

Оценките, давани от учителите - българи и турци са с любопитни измерения. Първо, и двата етноса дават на “своите” по-ниски оценки отколкото на “другите” (0,708 б и 0,722 т за българчетата и 0,694 б и 0,667 т за турчетата). Второ, българите дават значително по-високи оценки на циганчетата от турците (0,417 срещу 0,278).

Оценките на мъжете са по-крайни: съответно 0,8 за българчетата, 0,7 за турчетата и 0,3 за циганчетата. Жените дават почти еднакви оценки на турчетата (0,69) и българчетата (0,68). Циганчетата са оценени от тях по-високо, отколкото от мъжете: 0,39.

С възрастта на децата нараства оценката на българчетата (0,667-0,997) и намалява тази на циганчетата (0,452-0,250). Оценката на турчетата практически не се променя (около 0,7).

Оценките, давани от учителите с различна възраст и за трите етноса си приличат: намаляват до възрастта 35 г. и след това се повишават, като при 55-годишните достигат нива 0,99 за българчетата и турчетата и 0,68 за циганчетата.

Оценките на българчетата не зависят от образованието на учителите (около 0,7). Не е така с другите два етноса. С по-високо образование турчетата получават по-високи оценки (0,68-0,78). Тенденцията е същата, но с още по-голяма амплитуда при циганчетата: 0,167 при среднистите, 0,343 при полувисшистите и 0,611 при висшистите.

#### **8. Потребност от избягване неуспехите и падението в собствените очи**

Изразява се в избягване на обстоятелства, водещи до осмиване, пренебрежение, равнодушие, безразличие от страна на другите; избягване на страх и неуспехи; такива реакции като: тремор на ръцете и

на цялото тяло, заекване, пребледняване, изчервяване, потене; подозрителност; враждебност към другите; изгубване или прекъсване на функции, които не може добре да се изпълняват; приятелство с хора, които имат по-нисък статус.

Типови чувства са: неспокойствие, чувство за малоценност, нервност, преживяване на срам и смущение. Те предизвикват агресивност и отхвърляне.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,713; 0,585; 0,202.

Българите и турците са етноцентрични: най-високи оценки се дават на собствения етнос (0,75 б и 0,67 т). Оценката на "другия" е еднаква: 0,556. Оценките, давани на циганчетата са ниски, като по-ниски са от българите (0,181 и 0,278).

Както много пъти вече посочихме, мъжете са по-крайни: 0,6 за българчетата, 0,7 за турчетата и 0,01 за циганчетата. Жените дават по-висока оценка на българчетата (0,726), средна - на турчетата (0,571) и най-ниска на циганчетата - 0,226.

С нарастването на възрастта на децата намалява оценката на българчетата: 0,738-0,500 и нараства тази на турчетата: 0,524- 0,750. Оценката на циганчетата варира, като най-висока е в началния курс - 0,292.

Оценките на турчетата и циганчетата намаляват с възрастта на учителите: 0,727-0,500 при едните и 0,455-0,012 при другите. Оценката на българчетата намалява до 35 г. възраст (0,86-0,61) и след това расте, като при 55-годишните достига възможния максимум 1,00.

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на турчетата (0,67- 0,60) и българчетата (0,83-0,72). Циганчетата се оценяват най-високо от полувисшистите (0,23) и най-ниско от висшистите (0,11).

### **9. Потребност от общество (афилиация)**

Изразява се в осъществяване на контакти и съвместна работа с други хора, в старание да бъдеш лоялен приятел. Характеризира я вяра и доверие в хората, добра воля, чувствителност в отношенията към другите хора, симпатия, любов, приемливост; внимателно отношение към познати, търсене и намиране на нови приятели, приемане на гледната точка на другите, търсене на близост, ласки, избягване на раняването на чувствата на другите, интимност, задаване на приятелски въпроси, размяна на информация, телефониране, писане на писма.

Насочена навътре към психичния живот на човека се изразява в съгласие със самия себе си, смекчаване на вътрешните конфликти, реагиране с хумор на собствените слаби страни.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,862; 0,628; 0,340.

Българите дават малко по-високи оценки на българчетата (0,875 срещу 0,833) и циганчетата (0,333 срещу 0,278) от турците. Те пък от своя страна дават предимство на "своите" - 0,778 срещу 0,569.

Мъжете и жените дават близки оценки, като тези на жените за турчетата и циганчетата са по-високи (0,63 срещу 0,60 и 0,35 срещу 0,30). Мъжете дават по-висока оценка на българчетата (0,9 срещу 0,86). Разликите, обаче са малки.

Оценките от учителите в детската градина и началния курс са подобни: за българчетата 0,86, за турчетата 0,57 и 0,66 и за циганчетата - 0,31-0,4. Много различни са те от учителите в средния и горен курс: 1,00 за българчетата, 0,75 за турчетата и едва 0,02 за циганчетата.

Във възрастовия обхват 25-45 години с възрастта на учителите нарастват оценките на българчетата (0,77-0,91), намаляват на турчетата (0,82-0,54) и на циганчетата (0,36-0,21). След това оценките и на трите етноса са най-високи: 1,00 за българчетата, 0,83 за турчетата и 0,5 за циганчетата.

Най-високи оценки на българчетата (0,886) и циганчетата (0,357) дават полувисшистите, а на турчетата - среднистите (0,833). Висшистите дават най-ниски оценки на турчетата (0,556) и циганчетата (0,278).

### **10. Потребност от уважение към другите**

Изразява се в почителност към другите, търсене на защита от тях, конформизъм към висшестоящите; признаване на ръководството и опитността на другите; увереност, че те, другите знаят повече, че трябва да им се отдава почит и уважение. Изразява се още в произнасяне на похвални думи, идеализиране, благодарност; точно изпълнение на това, което се препоръчва на личността; в изпълнение на дребни услуги; в изискване на прояви на радост от другите при споменаване на значимите за индивида хора.

Насочена навътре в психическия живот води до самоидеализиране на личността

Характерни чувства са: респект, адмирации, уважение, удивление. Хората със силно изразена такава потребност са много податливи на сугестия, сговорчиви, удобни за съвместна работа.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,734; 0,628; 0,287.

Учителите българи и турци дават еднакви оценки на българчетата и турчетата, като тези на турците са по-високи: 0,78 срещу 0,7. Турците дават по-високи оценки и на циганчетата - 0,33 срещу 0,25.

Мъжете и жените дават близки оценки, като тези на мъжете са малко по-високи за българчетата и по-ниски за циганчетата 0,8 срещу 0,7 и 0,2 срещу 0,3. Оценката на турчетата е една и съща - 0,7.

Оценката, която се дава в зависимост от типа а учебното заведение има следните особености: на българчетата е еднаква - около 0,7, с незначителни вариации; на турчетата нараства, като в началния курс и средния и горен курс е най-висока от всички - 0,71-0,75; на циганчетата е около 0,3-0,33 в детската градина и началния курс и след това рязко пада в средния и горен курс до 0,02.

Оценките на българчетата и турчетата нарастват с възрастта на учителите, но в много близки граници: 0,7-0,8. Оценката на циганчетата намалява до 35 г.: 0,41-0,24 и след това се повишава постепенно до 0,33.

Учителите - среднисти дават най-близки оценки на трите етноса: по 0,83 на българчетата и турчетата и 0,5 на циганчетата. Полувисшистите са най-критични: 0,68 б, 0,59 т и 0,27 ц. Висшистите оценяват най-високо развитието на потребността у турчетата (0,822), след това са българчетата (0,789) и накрая - циганчетата (0,278).

### **11. Потребност от грижа и опека за другите**

Изразява се в полагане на грижа за самотни, болни, стари, тъжни хора; инвалиди; малки деца; грижа за приятели; помощ на непознати хора, изпаднали в беда; услужване с пари, предмети, лекарства; благотворителни действия; помощ в работата и т. н.

Характерните чувства: жалост, обида, тъга, чувствителност към бедите и нуждите на другите, удовлетворение на собствените нарцистични потребности при контакти с низшестоящите.

Насочена навътре в психичния живот на личността тази потребност се изразява в самосъжаление, вслушване в собствените страдания, занимания със собственото тяло, обезпечаване на лични удобства..

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,702; 0,628; 0,319.

Учителите - турци оценяват развитието на тази потребност еднакво у българчетата и турчетата (0,61), докато българите дават малко предимство на българчетата (0,722 срещу 0,653). Спрямо циганчетата оценките са близки - около 0,3.

Оценките, давани от жените са 0,66 б, 0,64 т и 0,34 ц - т. е. малко по-високи от тези, давани от учителите-турци, но със същата структура. Мъжете, обаче оценяват много контрастно българчетата (0,9) и циганчетата (0,1). Турчетата са с оценка 0,5.

Оценките на учителите в зависимост от типа училище са много различни: турчетата доминират в детската градина (0,81) и средния и горен курс (0,75); българчетата - в началния курс (0,75); циганчетата са най-високо оценени в детската градина (0,38) и след това оценката им спада драстично до 0,01 в средния и горен курс .

С възрастта оценката и на трите етноса нараства: 0,68-0,95 на българчетата; 0,5-0,95 на турчетата и 0,22-0,5 на циганчетата.

Оценката на българчетата нараства с образованието на учителите (0,5 - 0,7); на турчетата доминира при среднистите (0,67) и висшистите (0,89); на циганчетата е най-висока при полувисшистите (0,34), като не достига нивото на другите два етноса.

### **12. Потребност от ред**

Изразява се в установяване на порядък на нещата, чистота в бита, спазване на дневния режим, стремеж за точно и прецизно изразяване, красиво и подредено писане, чистота на езика (пуризм) и пр.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,809; 0,532; 0,106. По този показател оценките са едни от най-различаващите се. Особено ниска е на циганчетата.

Българите и турците оценяват еднакво ниско циганчетата (около 0,12). Българите правят разлика между българчетата (0,82) и турчетата (0,49), а турците - не (по 0,78).

Мъжете и жените не се различават в структурата на оценките си за трите етноса: най- високо - българчетата, след тях - турчетата и накрая - циганчетата. Разликата е в крайните оценки на мъжете за българчетата (1,00 срещу 0,78 от жените) и циганчетата (0,01 - 0,13). Спрямо турчетата такива различия няма (около 0,6).

В детската градина оценките на трите етноса са най-близки: 0,79 б; 0,48 т; 0,14 ц. В началния курс оценките на българчетата и турчетата са по-високи (0,83 и 0,57), но на циганчетата падат до 0,083. В средния и горен курс българчетата и турчетата са с оценка по 0,75, а циганчетата практически 0.

Във възрастов план до 35 г. намаляват оценките и на трите етноса, като се запазват дистанциите между тях: 0,86-0,76 на българчетата; 0,59-0,5 на турчетата; 0,14-0,09 на циганчетата. След това (36-55) нарастват до нивото на 25-годишните учители: 0,83 б, 0,54 т и 0,17 ц.

С нарастването на образованието на учителите намаляват симетрично оценките и на трите етноса: на българчетата от 0,84 (среднисти) до 0,78 (висшисти); на турчетата от 0,67 до 0,5; на циганчетата от 0,167 до 0,111.

### **13. Потребност от развлечения (игра)**

Играта както фантазията е неуправляема, не е насочена към постигането на поставена цел, в която би била заангажирана волята на човека. Главната тенденция е търсенето на радост заради самата радост, хумор, ирония, насочване на капризите, фантазия, участие в масови забави и др.

Характерни качества за човек със силно развита такава потребност са: забавен, весел, шеговит, свободен, безгрижен.

Мъри приема, че може да се дискутира дали тя трябва да се счита за потребност или за друга личностна променлива, но поради особеното ѝ значение за личността се включва в потребностната схема.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,819; 0,649; 0,819. Това според учителите е потребността, която е най-високо развита у циганчетата.

От учителите-българи циганчетата са оценени най-високо: 0,82; съответно българчетата с 0,76, а турчетата - с 0,611. Турците оценяват най-високо българчетата - 1,00, а турчетата и циганчетата са оценени с по 0,83.

Оценките, дадени от мъжете, сравнени с тези на жените са по-крайни: 0,9 на българчетата и по 0,5 на турчетата и циганчетата. При жените те са съответно 0,81 на българчетата, 0,67 на турчетата и 0,86 на циганчетата.

Най-високи оценки на циганчетата се дават в детската градина и началния курс 0,83 срещу 0,7-0,8 на българчетата и 0,6-0,7 на турчетата. В средния и горен курс най-високо се оценяват българчетата (0,96), турчетата и циганчетата получават оценки по 0,5.

С възрастта на учителите намаляват оценките, дадени на българчетата (0,86-0,67) и турчетата (0,82-0,67) и нарастват на циганчетата (0,82-1,00).

С нарастването на образованието намаляват оценките на българчетата (0,83-0,72) и турчетата (0,67-0,61). Циганчетата се оценяват най-високо от висшистите (0,944), а най-ниско от полувисшистите (0,786).

### **14. Потребност от приятни усещания**

Проявява се в стремеж за изпитване на приятни чувствени впечатления и наслада от сетивните органи; от природата; ядене и пиене на вкусни ястия и питиета; мирисане на хубави аромати; слушане на хубава музика; наблюдение на кино, театър и т. н.

Характерни за хората със силно изразена такава потребност са впечатлителността, чувствителността, чувствеността, добрият естетически вкус.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,830; 0,617; 0,457.

Българчетата се оценяват по-високо от другите деца и от българи, и от турци (0,847 и 0,778). Турчетата получават една и съща оценка (0,61). Циганчетата се оценяват по-високо от българите (0,5 срещу 0,33).

Жените оценяват българчетата с 0,81; турчетата - с 0,63, а циганчетата - с 0,44. Мъжете са крайни: 1,00 на българчетата, 0,5 на турчетата и 0,6 на циганчетата.

В детската градина и началния курс даваните оценки са еднотипни: 0,8 на българчетата, 0,6 на турчетата и 0,5 на циганчетата. В средния и горен курс българчетата са получили 0,75, турчетата - 0,25, а циганчетата - 0,00.

Във възрастовия период на учителите 25-45 години се запазват практически еднакви оценки на българчетата (0,8) и турчетата (0,6). При по-възрастните учители те се изравняват на ниво 0,84. В същото време оценките на циганчетата растат от 0,182 (25-годишни) до 0,667 (55-годишни).

Българчетата и турчетата получават все по-високи оценки с нарастването на образованието на учителите (0,82-0,83 и 0,61-0,67). Също така е и при циганчетата, но разликите са големи: 0,167 (среднисти), 0,429 (полувисшисти) и 0,667 (висшисти).

### **15. Потребност от секс**

Потребност за еротични и сексуални отношения и контакти; избирателно свързване с мъже или жени; обсъждане на сексуални проблеми; търсене на еротични приключения, флирт, танци; стремеж за съвместен живот с избран човек от другия пол - съвместна работа, развлечения, усамотяване от другите, разговори на интимни теми; стремеж към прегръдки, целувки, ласки, флирт, изразяване на симпатия.

Характерни за тази потребност чувства са: любов, сексуално привличане, сластолюбие.

Тази потребност, обърната навътре в психически план се изразява в автоеротизъм и мастурбация.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,447; 0,511; 0,596. Това е също една от потребностите, по отношение на която циганчетата доминират.

Учителите - турци оценяват развитието на тази потребност еднакво и при децата от трите етноса - 0,39. Българите, обаче степенуват етносите така: циганчета (0,667), турчета (0,556) и българчета (0,472).

Мъжете оценяват българчетата и циганчетата като еднакво стремящи се към секс (по 0,8), а турчетата - малко по-слабо (0,7). Жените поставят на първо място циганчетата (0,57), на второ - турчетата (0,49) и на трето - българчетата (0,4).

Циганчетата получават най-висока оценка независимо от вида на учебното заведение, като тя практически е еднаква - около 0,6. Оценката на българчетата нараства (0,38-0,52), а на турчетата леко намалява (0,52-0,50).

Независимо от възрастта си, учителите дават високи оценки на циганчетата - над 0,6, без големи вариации. Оценката на българчетата се запазва една и съща - около 0,5, а на турчетата расте непрекъснато. Докато във възрастта до 35 г. учителите оценяват турчетата на едно ниво с българчетата, то с нарастването на възрастта на учителите, те започват да доминират, за да се стигне до изравняване с циганчетата (при 45 годишните) и глобално доминиране в очите на 55 г. и по-възрастните.

Полувисшистите оценяват и трите етноса по-високо, отколкото среднистите и висшистите: българчетата и турчетата на ниво 0,5, а циганчетата - 0,64. Най-ниско оценяват българчетата висшистите (0,278), а турчетата и циганчетата - среднистите (0,5 и 0,3).

### **16. Потребност от изпитване грижа и опека от страна на другите**

Изразява се в това, някой да ти изказва симпатия, да се грижи за теб, да ти помага, да те ръководи; в чувство на безпокойство, самота, тъга, в крайни случаи - отчаяние, търсене на опека от хора, стоящи в социалната йерархия над индивида, в избягване на материална, физическа и морална слабост и неуспехи. Типично е непрекъснатото оплакване от собствените затруднения и огорчения, проблеми, болести.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,660; 0,511; 0,340.

Българите оценяват по-високо и трите етноса, отколкото турците (с по около 0,05-0,1), а турците оценяват еднакво българчетата и турчетата (0,5). Нивото на оценките на българите е както средните оценки.

Мъжете оценяват българчетата по-високо (с 0,05), а циганчетата и турчетата - по-ниско от жените с по около 0,15. Жените са по-умерени в оценките си: 0,655 на българчетата, 0,542 на турчетата и 0,357 на циганчетата.

Оценките на учителите от различните видове учебни заведения се различават съществено. Само за българчетата може да се каже, че оценката им прогресивно намалява (0,69-0,50). Най-висока е оценката на турчетата в средния и горен курс (0,75), впрочем, най-висока при тази категория учители, а по-ниска - в детската градина и началния курс (по 0,458). Циганчетата се оценяват високо в детската градина (0,53) и много ниско в началния курс (0,19) и средния и горен курс (0,25).

Оценките на българчетата и турчетата практически на се променят до 45 годишна възраст на учителите - около 0,65 и 0,50, а тази на циганчетата нараства от 0,182 до 0,375. След това (повече от 45 год.) трите етноса получават много близки оценки (около 0,67).

Българчетата се оценяват най-високо от среднистите (0,83), а най-ниско - от полувисшистите (0,614); турчетата - също от среднистите (1,00) и полувисшистите (0,443) и циганчетата - съответно от висшистите (0,611) и полувисшистите (0,257).

### **17. Потребност от автономия**

Същността ѝ е в стремежа да си свободен и независим в желанията си, да се ръководиш от собствените си импулси и капризи, да не вземаш върху себе си отговорност. Изразява се и в несъобразяване със задължителни правила и обичаи; избягване и отвращение от ежедневните рутинни действия; увлечение в приключения; промяна; обособяване; волност на изразите; пристрастие към оригинални и революционни теории, защита на свободата на волята; недостиг на чувство за отговорност.

Предизвиква се от агресивност и натиск отвън.

Доминиращите чувства и проявления са злост, бунт, съпротива, самоволие, а също особена впечатлителност от ограниченията, доминирането и агресивността на другите.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,660; 0,638; 0,585. По този параметър разликите между трите етноса са едни от най-малките.

Българите и турците оценяват трите етноса на едно равнище (0,55-0,65). Като цяло българите дават малко по-високи оценки (с около 0,1). Турците оценяват циганчетата по-ниско от българите (0,39 срещу 0,65).

Мъжете и жените дават оценки в рамките на 0,6-0,7, като мъжете отличават малко турчетата (повече с 0,1), а жените - българчетата (повече с 0,05).

Учителите от детската градина и началния курс дават много близки оценки на трите етноса: 0,6-0,7. Тези от средния и горен курс изкарват на преден план турчетата (0,75), а оценките на българчетата и циганчетата са много ниски (около 0,2).

Възрастта на учителите също влияе на оценките "ан блок": разликите на трите етноса са в рамките на 0,050. Във възрастовите периоди до 25, 26-35 и 36-45 г. те намаляват: 0,70 - 0,65 - 0,55. От учителите на възраст след 45 години на трите етноса се поставят оценки около 0,8.

Българчетата са с най-високи оценки от полувисшистите (0,671), най-ниски от среднистите (0,5). Турчетата - обратно, с най-високи оценки от среднистите (1,00) и най-ниски от висшистите (0,61). Циганчетата получават все по-висока оценка, колкото по-високо е образованието на учителите. Според висшистите циганчетата доминират над другите (0,778 срещу 0,667 на българчетата и 0,611 на турчетата).

### **18. Потребност от изолация**

Проявява се в отделяне от хора, считани за необичани, скучни, неатрактивни, глупави, примитивни; избягване на контактите, познанията; изразяване на равнодушие и безразличие; пренебрегване на молбите; изискване от хората на висока интелектуалност, остроумие; внимателно и критично избиране на приятели и познати; недопускане на фамилиарност; разпадане на приятелства, отхвърляне на низшестоящите хора; неприемане по отношение на себе си на това, което не се харесва в другите.

Типови чувства: презрение, пренебрежение, равнодушие, безразличие, досада, отвращение към определени хора..

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,479; 0,457; 0,330.

Учителите - турци дават значително по-високи оценки на българчетата (0,667 срещу 0,444) и турчетата (0,611 срещу 0,431). Българите, пък дават по-високи оценки на циганчетата (0,375 срещу 0,175).

По-високи оценки на българчетата и турчетата дават и мъжете, особено на турчетата - с по около 0,27 повече (0,70 и 0,43). Жените, от своя страна оценяват циганчетата по-високо (с 0,03).

В детската градина трите етноса получават близки оценки: 0,45-0,50. В началния курс българчетата и турчетата се оценяват на същото ниво (0,46), но циганчетата получават оценка само 0,25. Още по-големи са различията в средния и горен курс: най-развита е тази потребност у турчетата (0,75), малко по-слабо у българчетата (0,5) и много слабо - у циганчетата (0,00).

Всички оценки растат с нарастването на възрастта на учителите: на българчетата (0,455- 0,833), турчетата (0,455-0,667) и циганчетата (0,182-0,833).

Същото е положението на оценките и в зависимост от образованието на учителите: на българчетата (0,333-0,500), на турчетата (0,500-0,556) и на циганчетата (0,167-0,444).

### **19. Потребност от агресия**

Изразява се в преодоляване на опозицията; в борба; в атакуване; в унижаване и в осмиване на другите; в обезценяване на техните ценности; обръщания и изказване по начин, неприемлив за другите; натиск и отстраняване на другите от пътя си; заплаха със и приложение на сила; атаки към разбиранята на другите; сатиричен и саркастичен тон; привързаност към криминални книги и филми и такива на ужасите; харесване на сцени на насилие и смърт; пасивно и активно участие в изтезания и екзекуции; колекциониране на оръжия, ножове и др.

Агресивните реакции се предизвикват от атака върху личността, цензура, унижение, осмиване, заплаха, съперничество, отхвърляне. Характерни чувства за нея са: ненавист, раздражение, отмъстителност, ревност, завист

Агресивността, насочена "навътре" към собствената личност се изразява в самокритичност, самобичуване и самоунижение.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,319; 0,489; 0,618. И в тази област циганчетата силно доминират над другите два етноса.

Учителите и от двата етноса еднородно оценяват циганчетата като най-агресивни (0,61), след тях се сочат турчетата (0,41 т - 0,51 б) и българчетата (0,366 т и 0,433 б).

Мъжете, за разлика от други случаи оценяват българчетата и циганчетата по-ниско от жените (0,409 срещу 0,439 за българчетата и 0,546 срещу 0,644 за циганчетата). За сметка на това турчетата се оценяват най-високо от всички (0,584 срещу 0,498).

И в детската градина, и в началния курс, и в средния и горен курс като най-агресивни се оценяват циганчетата (съответно 0,58, 0,64 и 0,77), след тях турчетата (около 0,49) и най-слабо е развита потребността от агресия у българчетата (около 0,4).

С нарастването на възрастта на учителите нарастват и оценките на трите етноса. Най-изразено е това по отношение на циганчетата (0,542-0,709). За българчетата и турчетата нарастването е по-малко (0,45-0,58 б и 0,46-0,52 т).

Колкото е по-високо образованието на учителите, толкова по-ниски оценки се поставят на българчетата (0,46 - 0,34) и турчетата (0,544 - 0,452). Оценките на циганчетата са най-високи - около 0,56 - 0,63.

### **20. Потребност от признание и одобрение от страна на другите**

Изразява се в това, че такъв човек е зависим от признанието, отличията. Обича да го хвалят. Приятно му е когато хората знаят за неговите достижения.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,777; 0,670; 0,511.

Българите и турците дават едни и същи оценки на българчетата (0,788) и циганчетата (0,500). Оценките на турчетата са малко по-високи при турците (0,788 срещу 0,625).

Същото може да се каже и за даваните оценки според пола на учителите: еднакви оценки на българчетата (0,78-0,8) и циганчетата (0,55-0,57) и по-висока на турчетата от жените (0,69 срещу 0,50).

Най-високи оценки получават българчетата (0,875) и турчетата в началния курс (0,75) и малко по-ниски в другите типове учебни заведения (около 0,7 б и 0,5 т). Циганчетата са равни с тях в детската градина (0,62), но получават доста по-ниска оценка в началния курс (0,46) и особено в средния и горен курс (0,00).

В зависимост от възрастта на учителите настъпват значими изменения само в оценката на турчетата - тя намалява от 0,82 на 0,50. Остава почти постоянна при българчетата (0,8) и циганчетата (0,5).

С нарастването на образованието на учителите нараства оценката на циганчетата (0,500 - 0,778) и намаляват тези на българчетата (0,833 - 0,778) и турчетата (0,82 - 0,68).

### **21. Потребност от доминиране**

Изразява се в желание за контролиране на чуждите желания, нужди, чувства, мисли, импулси. Контролирането и манипулирането на средата става най-вече чрез даването на заповеди и сугестия. Проявява се в регулиране, ръководене, стопанисване, организиране, изясняване на термини, аргументиране, вземане на решения, противопоставяне, определяне на принципи и норми на постъпване.

Хората със силно изразена такава потребност са самоуверени, властни, с чувство за сила, решителни, авторитарни, деловити, самодисциплинирани.

Проявлението на потребността от доминиране се стимулира от отстъпчивостта и послушанието на другите хора.

Насочена навътре в психичния живот на личността тази потребност се изразява в стремеж към сила, развитие на самоконтрол, стабилизиране на собствените импулси, стремеж да си със силна воля.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчетата, турчетата и циганчетата: 0,681; 0,606; 0,362.

Българите и турците дават еднакви по структура оценки: най-високи на българчетата (0,69 и 0,67), средни на турчетата (0,61) и най-ниски на циганчетата (0,37 и 0,33). Вижда се, че оценките на турците са малко по-ниски.

Мъжете дават предимство на турчетата (0,7) пред българчетата (0,6) и циганчетата (0,2). Жените оценяват по-високо българчетата (0,69), след това турчетата (0,6) и циганчетата (0,38).

В детската градина и началния курс децата получават сходни оценки: 0,7 за българчетата и 0,6 за турчетата. В средния и горен курс те са 0,75 за българчетата и 0,5 за турчетата. Циганчетата, обаче се оценяват различно: 0,33 в детската градина, 0,42 в началния курс и 0,01 в средния и горен курс.

В диапазона 25 - 45 години от възрастта на учителите оценките на българчетата са стабилни около 0,7; на турчетата - намаляват (0,68-0,54); на циганчетата - също (0,455-0,208). При по-възрастните учители нивото е 0,67 за българчетата и турчетата и 0,33 за циганчетата.

Единствено оценките на турчетата показват тенденция да намаляват с нарастването на образованието на учителите (0,833-0,556). Българчетата са най-високо оценени от средните (0,833) и най-ниско от полувисшите (0,657), а циганчетата - най-високо от висшите (0,5), а най-ниско от полувисшите - 0,314.

### **22. Потребност от показност**

Потребността от показност се предизвиква от някои външни условия: присъствието на други хора и възможност за публичност. Човек се стреми да е забележим, да прави впечатление, да буди възхищение, да му се оказва внимание, да предизвиква удивление. Проявява се в ежедневието: носене на много екстравагантни и колоритни дрехи; интересни постъпки и навици; често излагане на тялото на публични места - на плажове, бани, конкурси на красотата, манифестации, балове, тържества и др. подобни; самоизтъкване, привличане на вниманието към себе си чрез експресивни и подчертани, изкуствени маниери и жестукулации. Често се изразява и в писане на автобиографии, дневници, повести и разкази за себе си.

Характерни чувства за нея са: тщеславие, убеденост в собствената ценност и уникалност.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,819; 0,681; 0,596.

Българите оценяват трите етноса в сравнително тесни граници: 0,180 (българчетата с 0,78, турчетата с 0,65 и циганчетата с 0,6). При турците този диапазон е 0,388 (българчетата - 0,944, турчетата - 0,722 и циганчетата - 0,556).

Мъжете оценяват най-високо българчетата и най-ниско - циганчетата. Жените също, но диапазоните на оценките са много различни: при мъжете е 0,70 (0,9-0,2), а при жените - само 0,17 (0,81-0,64).

Оценките от детските учителки са в диапазона само на 0,09 (0,762 за българчетата и 0,667 за циганчетата). В началния курс за българчетата и турчетата са по-високи (0,85 и 0,73), а за циганчетата - по-ниски (0,58). В средния и горен курс те са 0,9 за българчетата, 0,6 за турчетата и едва 0,1 за циганчетата.

Оценката на циганчетата остава практически една и съща (около 0,5), независимо от възрастта на учителите. На българчетата е на ниво над 0,8 до 45 г. След това пада до 0,67. На турчетата, обратно, започвайки от 0,82 (25) пада до 0,54 (45) и след това достига 0,83 при учителите над 45 г.

С нарастването на образованието на учителите намаляват оценките на българчетата (0,833- 0,778) и турчетата (0,833-0,556), а се увеличават на циганчетата (0,500-0,778).

### **23. Потребност от отстъпване**

Изразява се в пасивно поддаване на желанията на външни сили, в аксептация на наказания, присъди, критики; в отказване от нещо; във фаталистични настроения; признаване на грешки, грехове, самообвинения; приемане на пасивно поведение; подчинение без протести, ако други искат нещо или доминират; изтъпяване на лишения и физически страдания, причинени от другите.

Характерни чувства за нея са: срам, резигнация, чувство за вина, покорност, загуба на надежда, отчаяние. Предиизвиква се от агресивност и натиск от страна на други хора.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,521; 0,426; 0,245.

Най-сходни са оценките, давани от учителите - българи и турци на турчетата: 0,41-0,44. Българчетата се оценяват с 0,556 от българите и с 0,389 от турците, а циганчетата - съответно с 0,222 и 0,333.

Мъжете и жените дават оценка на циганчетата в границите на 0,2-0,25. Българчетата и турчетата се оценяват по-високо от мъжете (по 0,6 срещу 0,512 и 0,405).

Най-високи са оценките и на трите етноса в средния и горен курс: 0,75 за българчетата и 0,5 за турчетата и циганчетата. В детската градина оценките са близки - в границите на 0,33 ц и 0,57 б. Различията нарастват в началния курс: 0,146 ц - 0,458 б.

С нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките и на трите етноси: на българчетата от 0,545 до 1,00; на турчетата от 0,455 до 0,500; на циганчетата - от 0,182 до 0,333.

Няма определена тенденция, описваща връзката на образованието на учителите и нивата на отделните етноси. Българчетата се оценяват най-високо от висшистите (0,667) и най-ниско от полувисшистите (0,486). Турчетата - съответно от среднистите (0,500) и полувисшистите (0,414). Циганчетата - от среднистите (0,667) и полувисшистите (0,200).

### **24. Потребност от компенсация**

Същността ѝ е в преодоляване на собствените неуспехи и слабости, на възникналите препятствия и трудности. Характеризират я чувство за срам, преживяван по повод на такива неуспехи и стремеж за надмогването им; ентузиазъм, решителност, неподдаване на разочарование, склонност към риск и упоритост.

В дейността се проявява като стремеж за превъзможване на пречки и трудности по пътя към целта, съпроводено със съхраняване на самоуважението на високо ниво.

Реакциите, свързани с тази потребност се предиизвикват от появата на препятствия пред човека и от преживяването на фрустрация от предишните несполуки.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,734; 0,596; 0,223.

Българите и турците са еднакво етноцентрични: оценяват високо "своите" (0,764 и 0,722). Турците оценяват българчетата по-високо, отколкото българите - турчетата (0,611 и 0,556). Циганчетата се оценяват ниско, особено от турците (0,056 и 0,250 от българите).

Мъжете и жените дават еднакви оценки само на турчетата (0,6). Мъжете оценяват по-високо българчетата (0,80 срещу 0,72) и по-ниско циганчетата (0,10 срещу 0,24).

Оценките от учителите от детската градина и началния курс са сходни: около 0,7 за българчетата, 0,6 за турчетата и 0,2 за циганчетата. В средния и горен курс доминират турчетата (1,00), следвани от българчетата (0,75) и циганчетата (0,00).



Във възрастов план има тенденция за нарастване на оценката на българчетата с възрастта на учителите (0,77-0,98). Другите два етноса получават стабилни оценки на нива: турчетата - 0,6 и циганчетата - 0,18.

Оценката на циганчетата нараства с нарастването на образованието на учителите (0,17- 0,28); на турчетата намалява (0,83-0,56); на българчетата е най-висока при средните (0,9), а при учителите с високо образование е около 0,7-0,8.

### **25. Потребност от самооправдание**

Предизвикват я прояви на агресивност: обвинения, наказания, присъди. Изразява се в самозащита от обвинения, критицизъм, осъждане, оправдание на неуспехи, в самосъхранение от подозрения; защита на своите чувства и разбираня; неприемане на чувството за вина; интензивно оборване на чужди аргументи, ако засягат съответната личност.

За нея са характерни чувството за вина, тревожност, малоченност, самоосъждане.

Тази потребност, насочена навътре в психичния свят на личността се изразява в неосъзнаване на своите собствени неуспехи; в рязко отхвърляне на своите вини, поражения или слабости; в обезценяване на своите собствени простъпки.

Регистрирани са следните общи нива на представата за развитие на потребността, съответно за българчета, турчета и циганчета: 0,670; 0,617; 0,532.

Оценките на българите и турците за българчетата са еднакви (0,67). Турците дават по-високи оценки на турчетата и циганчетата от българите (0,67 и 0,56 срещу 0,6 и 0,52).

Подобен е изводът за влиянието на пола върху оценките: мъжете и жените оценяват еднакво българчетата (около 0,69), но оценките от мъжете на турчетата и циганчетата са значително по-ниски (0,4 и 0,3 срещу 0,64 и 0,56 от жените).

В детската градина оценките са много близки: 0,500 за циганчетата и 0,595 за турчетата и българчетата. По-високи и с по-голяма амплитуда са те в началния курс: 0,750 за българчетата, 0,646 за турчетата и 0,583 за циганчетата. В средния и горен курс българчетата и турчетата отново са оценени еднакво (0,500), а циганчетата - доста по-ниско (0,25).

Няма ясни тенденции, свързани с възрастта на учителите.

Оценките на българчетата намаляват с образованието на учителите (0,833-0,611), а тези на циганчетата - растат (0,500-0,611). Турчетата са оценени най-високо от средните (0,833).

### **ИЗВОДИ**

1. Българчетата се възприемат като децата с най-високо общо равнище на потребностно развитие (0,720). В най-висока степен у тях са развити потребностите от: постижения, от разяснение, от познание, от безопасност като стремеж за избягване на физически травми, от общество, от ред, от развлечения, от приятни усещания, от одобрение, от показност. По- слабо са развити потребностите от секс, от изолация и от отстъпване.

2. Турчетата се възприемат като деца със средно равнище на развитие на потребностната сфера (0,583, което е 81%, ако приемем развитието на българчетата за 100%). Високо развити у тях са потребностите от придобиване, одобрение и показност, а най-ниско - потребностите от постижения, от създаване, от безопасност като стремеж за избягване на порицанието, от ред, от секс, от грижа за другите, от изолация, от отстъпване.

3. Циганчетата се възприемат като децата с най-слабо развитие на потребностната сфера (0,363, което е около 50% от това на българчетата). У тях с по-високо развитие са потребностите от развлечения, от приятни усещания, от секс, от автономия, от одобрение, от показност, от самооправдание. Най-ниско са развити потребностите от от безопасност като стремеж за избягване на порицанието, от постижения, от разяснение, от създаване, от избягване на неуспехите, от ред, от отстъпване, от компенсация.

4. Особено негативна е оценката на циганчетата, които се възприемат като твърде опасни, първични и необуздани. Българчетата и турчетата се възприемат като две степени на една и съща потребностна структура.

5. Социално-демографските фактори пол, възраст, образование, етнически произход на учителя и степен от образователната система, в която работи влияят диференцирано на оценката на отделните етноси и по отделните съставлящи потребностната сфера.

### **Влияние на пола на учителите**

Общото правило от множество изследвания е, че жените са по-стереотипни, по-тревожни и по-полярни в оценките си за "чуждите". В случая то не се потвърждава.

Жените-учителки дават малко по-високи средни оценки: 0,558 срещу 0,532. Те са най-щедри при оценяването на циганчетата - 0,378 срещу 0,238. За турчетата разликата с мъжете е малка: 0,584 срещу 0,571. При оценката на българчетата, обаче доминират мъжете: 0,788 срещу 0,712.

Значими коефициенти на корелация (стат. вер. 95%): между мненията на мъжете и жените за българчетата (0,48) и за циганчетата (0,61); между мненията на жените за българчетата и турчетата (0,60) и за турчетата и циганчетата (0,53).

#### **Влияние на образованието на учителите**

Общото правило от редица изследвания е, че колкото по-високо е образованието, толкова човек е по-критичен към собствения и толерантен към другите етноси.

Най-високи оценки за развитието на потребностната сфера дават учителите - среднисти (0,609), следвани от висшистите (0,582) и полувисшистите (0,543).

Оценката на българчетата практически не зависи от образованието, тя е в границите на 0,030 (0,713-0,745).

Оценката на циганчетата намалява с нарастването на образованието (0,354-0-419).

Турчетата се оценяват най-високо от среднистите (0,750) и на ниво 0,57-0,58 от другите учители.

Значими коефициенти на корелация (стат. вер. 95%): между мненията за българчетата на среднистите и полувисшистите (0,59); среднистите и висшистите (0,66); полувисшистите и висшистите (0,68). Единодушно е и мнението за циганчетата: между мненията на среднистите и полувисшистите (0,59); среднистите и висшистите (0,49); полувисшистите и висшистите (0,73). Близки са мненията и на среднистите и полувисшистите за турчетата (0,48), както и на полувисшистите за турчетата и циганчетата (0,53).

#### **Влияние на степента на учебното заведение, в което работи учителят**

Най-високи общи оценки дават детските учителки (0,560). След това са учителите в началния курс (0,556) и най-ниски са оценките в средния и горен курс (0,496).

Колкото е по-висока степента на учебното заведение, толкова по-високи са оценките на българчетата (0,714-0,729) и турчетата (0,577-0,667). Обратното, оценките на циганчетата намаляват (0,389-0,094).

Значимите коефициенти на корелация (стат. вер. 95%) са няколко: единодушно е мнението за българчетата (коэф. от 0,43 до 0,74); мненията за циганчетата на учителите от детската градина и началния курс (0,73); на учителите от началния курс за българчетата и турчетата (0,69) и за турчетата и циганчетата (0,64).

#### **Влияние на възрастта на учителите**

Има две тенденции, свързани с възрастта на учителите: спад на оценките до 35 г. възраст (0,582 до 0,530) и повишаване след това (до 0,648).

Тези тенденции се проявяват по отношение на българчетата (0,733 - 0,690 - 0,868) и турчетата (0,657 - 0,535 - 0,674), но не и спрямо циганчетата. Техните оценки са стабилни на ниво 0,36- 0,40.

Отчетени са няколко значими коефициенти на корелация (стат. вер. 95%). За българчетата те са между мненията на 25 и 45 годишните (0,42); 35 и 45-годишните (0,70); 45 и 55-годишните (0,42). За турчетата: между мненията на 25 и 35-годишните (0,71); 45 и 55-годишните (0,52). За циганчетата между мненията на всички учители (коефициенти от 0,43 до 0,80). За турчетата и циганчетата (коэф. от 0,55 до 0,62). За българчетата и циганчетата между мненията на 45 - годишните (-0,51) и 55-годишните (-0,52). За българчетата и турчетата между мненията на 25-годишните (0,73) и 35-годишните (0,52).

#### **Влияние на етническия произход на учителите**

Учителите - българи и турци дават едни и същи средни оценки на децата: 0,553 и 0,557.

Забелязва се известен етноцентризъм, но той не е тотален. Българите дават оценка на "своите" 0,731, а на "чуждите" - 0,563. Турците - съответно 0,650 и 0,688. Разликата е при българите 0,043, а при турците - 0,087. Това означава, че турците са много по-близо до оценяването на българчетата до оценката на българите, отколкото българите до оценката на турците при оценяване на турчетата. Българите са помнителни и имат склонност да подценяват турчетата или обратното, турците имат склонност да надценяват българчетата.

Значими коефициенти на корелация (стат. вер. 95%): между мненията за българчетата на българи и турци (0,63); също за циганчетата (0,64); между мненията на българи за турчетата и циганчетата (0,57); и на турците за българчетата и циганчетата (0,43); между мненията на турците за българчетата и турчетата (0,79) и на българите и турците за тях (0,61).

## **ОБЩИ ИЗВОДИ**

Съществува стереотипно разбиране за качествата на трите основни етноси у нас: най-положително се оценяват българчетата (0,65), следвани от турчетата (0,56) и от циганчетата (0,39).

Българчетата и турчетата се възприемат по-скоро като близки и сходни, отколкото като различни.

Особено негативна е оценката на циганчетата, които се възприемат като твърде опасни, първични и необуздани.

Основният междуетнически конфликт учителят очаква между циганчетата и българчетата поради високата доминантност на двата етноса, като инициатор би трябвало да са циганчетата. Ако те имат усещането, че са дискриминирани, стремежът им за властно доминиране може да се прояви като насилие.

## **БЪЛГАРЧЕТАТА**

Българчетата доминират по отношение на по-голямата част от качествата, по които учителите ги оценяват. Средната им оценка е 0,72 при възможна 1,00. Най-високо са оценени в качествата: честност (0,80), висока обща култура (0,80), активна жизнена позиция (0,81), упоритост (0,82), амбициозност (0,82), добро семейно възпитание (0,82), общителност (0,83), добър ученик (0,85), интелектуалност (0,86), любознателност (0,88). Най-ниско са оценени в качествата: насоченост повече да дава на другите (0,54), самокритичност (0,54), радикализъм (0,55), съдържаност (0,56), винаги готов да прави услуга (0,57), постоянство (0,61), скромност (0,62), тактичност (0,62).

Учителите ги възприемат като властни (с лидерски нагласи) (0,62), независими (доминиращи) (0,53), отхвърлящи авторитетите, бунтари (0,50), но и сътрудничащи (конвенционални) (0,57), отговорни (великодушни) (0,56), покорни (0,52), зависими и водими (0,51). Те са с най-хармонично съчетание на двете противоположни тенденции в поведението (доминантност и доброжелателност в съотношение 56%:44%).

Българчетата се възприемат като децата с най-високо общо равнище на потребностно развитие. В най-висока степен у тях са развити потребностите от: общество (0,86), от постижения (0,84), от познание (0,84), от приятни усещания (0,83), от показност (0,82), от разяснение (0,81), от ред (0,81). По-слабо са развити потребностите от отстъпване (0,52), от изолация (0,48), от секс (0,45).

Учителите оценяват българчетата като най-малко агресивни (0,40). Те получават оценки под 0,5 по всички проявления на агресивното поведение и отношения на личността с изключение на чувството за вина, където доминират над другите (0,52).

## **ТУРЧЕТАТА**

В очите на учителите турчетата са вторият по качество етнос, като общата им оценка е близка до тази на българчетата - 0,62.

Турчетата доминират над другите етноси в няколко качества, които са в логическа връзка помежду си - дисциплинираност (0,65), колективизъм (0,76), уважение към труда на другите (0,69), съдържаност (0,63), скромност (0,57), чувство за отговорност (0,68). Много високо (над 0,7) са оценени и в проявлението на такива качества като вежливост (0,71), високо самочувствие (0,71), разбирателство с родителите (0,76), любознателност (0,68), организираност (0,70), физическа сила и здраве (0,72), упоритост (0,78), трудолюбие (0,79). Най-ниско се оценяват в: радикализъм (0,39), методичност (0,40), интелектуалност (0,50), рационализъм (0,53), великодушие (0,50), винаги готов да прави услуга (0,50), впечатлителност (0,50), патриотизъм (0,51).

Турчетата се възприемат като недоверчиви (скептични) (0,50), покорни (срамежливи) (0,53), податливи на власт (без лидерски нагласи) (0,50), зависими (0,50). Балансът между доминантност и доброжелателност е изместен по посока на доброжелателността (67%: 33%). В междуличностните си отношения те са много по-склонни към конформност, дружелюбие, доброжелателност, отколкото към протест, агресивност, бунтарство.

Турчетата се възприемат като деца със средно равнище на развитие на потребностната сфера. Високо развити у тях са потребностите от придобиване (0,69), одобрение (0,67) и показност (0,68), от развлечения (0,65), от уважение (0,63), от общество (0,63), а най-ниско - потребностите от секс (0,51), от създаване (0,47), от безопасност като стремеж за избягване на порицанието (0,47), от грижа от страна на другите (0,51), от изолация (0,46), от отстъпване (0,43).

Турчетата и българчетата се възприемат по-скоро като близки и сходни по агресивност (0,47 и 0,40), отколкото като различни. Те се оценяват приблизително на едно равнище, като турчетата са малко по-агресивни по всички показатели (с по 0,3-1,6), с изключение на чувството за вина, но и там разликата не е голяма (0,40 срещу 0,52). Противопоставянето в съзнанието на учителите на българчетата и турчетата от една страна и циганчетата - от друга е очевидно.

## ***ЦИГАНЧЕТАТА***

Качествата на циганчетата се оценяват много ниско (0,35). Оценки на нивото на другите два етноса те получават само за: физическа сила и здраве (0,64), физическа красота (0,55), високо самочувствие (0,60), общителност (0,62), впечатлителност (0,62), смелост (0,65), колективизъм (0,66). В същото време някои качества се оценяват по следния начин: интелектуалност (0,12), добро семейно възпитание (0,10), методичен (0,11), добър ученик (0,12), дисциплинираност (0,13), откровеност (0,16), рационализъм (0,19)...

Циганчетата се възприемат като непослушни (0,40), властни (0,49), не сътрудничащи (0,45), безотговорни (0,40), неподчиняващи се (0,42), независими, бунтари (0,40)... със силно нарушен баланс по посока на доминантността (79%:21%) - един доста негативен образ.

Циганчетата се възприемат като децата с най-слабо общо развитие на потребностната сфера. У тях с по-високо развитие са потребностите от развлечения (0,82), от секс (0,60), от автономия (0,59), от одобрение (0,51), от показност (0,60), от самооправдание (0,53). Най-ниско са развити потребностите от безопасност като стремеж за избягване на порицанието (0,13), от постижения (0,19), от разяснение (0,22), от създаване (0,21), от избягване на неуспехите (0,20), от ред (0,11), от компенсация (0,22).

Учителите ги възприемат като най-агресивни (0,60). Те доминират във всички направления на агресивното поведение (оценки 0,58-0,84) с изключение на агресивното недоверие (подозрителност) (0,39) и особено в чувството за вина, където са с най-ниски показатели (0,26). Съчетанието на висока обща агресивност и ниско чувство за вина е извънредно опасно. Циганчетата в очите на учителите се ползват именно с реномето на "опасни" и потенциално склонни към крайно агресивно и то разнообразно по проявленията си поведение.

## ***ВЛИЯНИЕ НА НЯКОИ СОЦИАЛНИ И ДЕМОГРАФСКИ ФАКТОРИ ПРИ ФОРМИРАНЕ НА ПРЕДСТАВИТЕ***

Върху представата на учителя за децата влияят множество фактори, сред които най-характерните са социално-демографските. Те ще бъдат представени по-долу, като са дадени оценки, формирани от всичките параметри на изследването.

### ***1. Влияние на възрастта на учителите***

Най-високи средни оценки на трите етноса дават най-старите (0,57) и най-младите (0,55) учители, докато във възрастовия период 26-55 год, те са на ниво 0,53-0,54.

Само оценките на българчетата нарастват с нарастването на възрастта на учителите (0,66-0,72).

В повечето случаи при турчетата и циганчетата няма ясно изразена тенденция, свързана с възрастта на учителите и това е фактор, по-скоро слабо влияещ на общата оценка на двата малцинствени етноса. Вариациите са в тесни граници и по отделните насоки на изследването си противоречат. Още повече, че тези вариации са в границите на 0,05-0,06 пункта.

При оценката на потребностната сфера, има две тенденции, свързани с възрастта на учителите: спад на оценките до 35 г. възраст (0,58 до 0,53) и повишаване след това (до 0,65), Тези тенденции се проявяват по отношение на българчетата (0,73 - 0,69 - 0,87) и турчетата (0,66 - 0,54 - 0,67), но не и спрямо циганчетата. Техните оценки са стабилни на ниво 0,36-0,40.

При оценяването на качествата на личността, най-ясна е тенденцията при българчетата: с нарастването на възрастта на учителите нарастват оценките им от 0,69 до 0,74. При турчетата тенденцията е оценките да намаляват: 0,64-0,59. При циганчетата вариациите на оценките са по-големи: 0,32-0,41. В повечето случаи няма ясно изразена тенденция, свързана с възрастта на учителите и по-скоро това е фактор, слабо влияещ на оценката.

При оценката на децата като агенти на междуличностни отношения, структурата на оценките е една и съща - стандартната, вариациите са в тесни граници: на българчетата от 0,53 до 0,54; на турчетата от 0,49 до 0,51; на циганчетата от 0,42 до 0,45.

При оценката на агресивността, с нарастването на възрастта на учителите се забелязват две тенденции: до 35 г. и след това. Общата оценка от 0,49 на 25 -годишните, намалява до 0,44 при 35 -годишните учители. След това започва да расте и достига 0,58 при учителите на 55 г. С възрастта след 35 г. учителите стават по-взискателни или по-черногледни. Тези две тенденции се проявяват също по отношение и на трите етноси.

## **2. Влияние на степента на учебното заведение, в което работи учителят**

По-високи средни оценки на трите етноса дават учителите в началния курс (0,53) срещу 0,51 в средния и горен курс.

Оценките на българчетата практически са едни и същи (0,64- 0,65).

Колкото е по-високо равнището на училището (като част от образователната система), толкова по-ниско се оценяват циганчетата: 0,38 в началния курс и 0,26 в средния и горен курс.

Колкото е по-висока степента на учебното заведение, толкова по-високи са оценките на турчетата: 0,55 в началния курс и 0,61 в средния и горен курс.

При оценката на потребностната сфера, най-високи общи оценки дават учителите в началния курс (0,56) и най-ниски са оценките в средния и горен курс (0,50). Колкото е по-висока степента на учебното заведение, толкова по-високи са оценките на българчетата (0,71-0,73) и турчетата (0,58-0,67). Обратното, оценките на циганчетата намаляват (0,39- 0,09).

При оценката на качествата на личността, колкото е по-високо равнището на училището (като част от образователната система), толкова по-ниско се оценяват циганчетата (0,33 в началния курс и 0,22 в средния и горен курс). Българчетата се оценяват най-ниско в началния курс (0,70), а в средния и горен курс оценката е 0,71. Същата е тенденцията и при турчетата: в началния курс оценката е 0,60 и в средния и горен курс - 0,67.

При оценката на детето като агент на междуличностни отношения, турчетата и циганчетата получават все по-високи оценки с нарастването на нивото на образователната система. За турчетата оценките са от 0,48 до 0,56, а за циганчетата - от 0,42 до 0,46. Българчетата доминират в началния курс (0,54), но отстъпват на турчетата в средния и горен курс (0,51 срещу 0,56).

При оценката на агресивността, колкото в по-висока степен на образователната система работи учителят, толкова по-висока оценка дава: 0,50 в началния курс и 0,52 в средния и горен курс. Оценките на българчетата и турчетата варират в много тесни граници: на българчетата 0,41 в началния курс и 0,34 в средния и горен курс; на турчетата - 0,48 в началния и 0,47 в средния и горен курс. Оценките на циганчетата, пък нарастват: 0,56-0,75.

## **3. Влияние на образованието на учителите**

Най-високи средни оценки на всички етноси дават учителите - висшисти (0,56), следвани от среднистите (0,55) и полувисшистите (0,52).

С нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,62-0,68) и циганчетата (0,37-0,45) и намаляват на турчетата (0,61-0,55).

Очевидна е ролята на по-високото образование, което в случая означава и професионално образование. Общата тенденция от множество изследвания по света с образованието да нараства толерантността към малцинствата от всякакъв вид се потвърждава за циганчетата, но не и за турчетата.

При оценката на потребностната сфера най-високи оценки дават учителите - среднисти (0,61), следвани от висшистите (0,58) и полувисшистите (0,54). Оценката на българчетата практически не зависи от образованието, тя е в границите на 0,03 (0,71-0,74). Оценката на циганчетата намалява с нарастването на образованието (0,35-0,42). Турчетата се оценяват най-високо от среднистите (0,75) и на ниво 0,57-0,58 от другите учители.

При оценката на детето като агент на междуличностни отношения всички учители дават оценки с една и съща, стандартна структура. Колкото е по-високо образованието, толкова по-ниско се оценяват циганчетата (0,46-0,43) и турчетата (0,52-0,49). Българчетата се оценяват най-високо от среднистите (0,56), след това от висшистите (0,54) и накрая от полувисшистите (0,53).

При оценката на агресивността на децата, най-високи оценки дават полувисшистите - 0,51, след това - среднистите (0,50) и най-ниски - висшистите (0,41). С нарастването на образованието на учителите (от средно към висше) намаляват оценките на агресивността като цяло на българчетата (0,44-0,32) и турчетата (0,52-0,43). Оценките на циганчетата варират, като най-агресивни ги оценяват полувисшистите (0,63), най-ниски са оценките на висшистите (0,47). Във всички случаи, обаче се запазва стандартното подреждане на етносите, за което стана вече дума (българчета - турчета - циганчета и за чувството за вина - обратното). Това стандартно подреждане няма нито едно изключение при полувисшистите. При учителите с друго образование има някои особености. Среднистите виждат при вербалната агресивност доминиране на българчетата и турчетата, както и при опозиционното поведение - на турчетата. Висшистите смятат, че при индиректната агресивност доминират турчетата, а при агресивното недоверие - българчетата. Във всички други случаи, обаче подреждането е едно и също.

При оценката на детските качества, с нарастването на образованието на учителите нарастват оценките на българчетата (0,62- 0,77) и циганчетата (0,34-0,38) и намаляват на турчетата (0,69-0,59).

#### 4. Влияние на етническият произход на учителите

Етническият произход на учителите е един от най-силно влияещите фактори при оценяването на качествата на децата от основните етноси, живеещи у нас. В изследването бяха проучени учители от двата етноса, имащи най-голямо практическо значение за нашата действителност - българи и турци.

По-високи средни оценки на трите етноса дават турците: 0,55 срещу 0,53.

Учителите имат значителна етноцентристка нагласа, изразяваща се, както вече беше посочено в надценяване на качествата на "своя" етнос. Тя е по-силна у българите, при които разликата "свои-чужди" е много по-изразена и отношението към турчетата е по-негативно (0,65 срещу 0,55), отколкото на турците към българчетата (0,62 срещу 0,61).

Циганчетата се оценяват по-високо от учителите-турци, които и към тях проявяват по-висока толерантност от българите (0,40 срещу 0,38).

Въпреки, че при всички учители се забелязва етноцентризъм, този етноцентризъм не е глобален, не е и толкова съществен (разликите в оценките са малки). Доминират професионално мотивираните оценки.

При оценяването на потребностната сфера, учителите - българи и турци дават едни и същи средни оценки на децата: 0,55 и 0,56. Забелязва се известен етноцентризъм, но той не е тотален. Българите дават оценка на "своите" 0,73, а на "чуждите" - 0,56. Турците - съответно 0,65 и 0,69. Разликата е при българите 0,04, а при турците - 0,09. Това означава, че турците са много по-близо до оценяването на българчетата до оценката на българите, отколкото българите до оценката на турците при оценяване на турчетата. Българите са по-мнителни и имат склонност да подценяват турчетата или обратното, турците имат склонност да надценяват българчетата.

При оценяването на качествата на личността, учителите - българи оценяват българчетата с 0,74, турчетата - с 0,58 и циганчетата - с 0,33. Турците дават съответно на българчетата 0,67, на турчетата - 0,71 и на циганчетата - 0,39. Очевидна е етноцентристката нагласа на учителите, която се проявява в оценките на по-голямата част от качествата. Тя е по-силна у българите, при които разликата "свои" - "чужди" е много по-изразена.

При оценяването на детето като агент на междуличностни отношения, това е един от най-силно влияещите фактори. Реакцията на учителите е етноцентристка. Българите оценяват българчетата като цяло с 0,54, а турчетата с 0,49. Турците оценяват турчетата с 0,53, колкото и българчетата. За отбелязване е, че етноцентризмът на българите е по-силен и отношението към турчетата е по-негативно, отколкото на турците към българчетата. Циганчетата се оценяват по-високо от учителите-турци (0,46 срещу 0,42), които и към тях проявяват по-висока толерантност от българите.

При оценяването на агресивността на децата, оценките, които се дават от българите са като цяло по-високи (0,50 срещу 0,44). Най-близки са оценките на циганчетата (0,60 от българите и 0,59 от турците).

#### 5. Влияние на пола на учителите

Полът на учителите е един от най-силно влияещите фактори при изграждането на образа на детето.

Жените-учителки дават малко по-високи средни оценки (0,53 срещу 0,51). Те са по-щедри при оценяването на циганчетата (0,39 на 0,35) и турчетата (0,55 на 0,53). При оценката на българчетата, обаче доминират мъжете (0,66 срещу 0,64).

При оценката на потребностната сфера доминират жените-учителки с оценки: 0,56 срещу 0,53 на мъжете. Те са най-щедри при оценяването на циганчетата - 0,38 срещу 0,24. За турчетата разликата с мъжете е малка: 0,58 срещу 0,57. При оценката на българчетата, обаче доминират мъжете: 0,79 срещу 0,71.

При оценката на качествата на личността учителите (мъжете) дават и на трите етноса по-високи оценки: на българчетата 0,76 срещу 0,71 (+0,05), на турчетата 0,63 срещу 0,61 (+0,02) и на циганчетата 0,31 срещу 0,29 (+0,02). Структурата на оценките, обаче в повечето случаи е една и съща.

При оценката на децата като агенти на междуличностни отношения жените дават по-високи оценки на българчетата (0,54 срещу 0,52) и на турчетата (0,51 срещу 0,47). Оценката на мъжете за циганчетата, обаче е значително по-висока (0,48 срещу 0,43).

При оценката на агресивността жените дават малко по-високи общи оценки на агресивността: 0,51 срещу 0,49. По-високо са оценени българчетата (0,42 срещу 0,39) и циганчетата (0,62 срещу 0,53). Турчетата се оценяват като по-агресивни от мъжете (0,56 срещу 0,48).

### **БЕЛЕЖКИ**

1. Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите. С., 1992; Георгиев, Ж. и др. Някои резултати от изследването "Етнокултурната ситуация в България" 1992". - Социол. преглед, 1993, N 3; Етническата картина в България. С., 1993; Марушиякова, Е., В. Попов. Циганите в България. С., 1993; Марушиякова, Е., В. Попов, Х. Кючуков. Беседи за българските роми. С., 1992; Томова, И. Циганите в

преходния период. С., 1995; Интеркултурно образование. Наръчник. Под ред. на Ал.Андонов и П.Макариев.С., 1996.

2. Rosenthal,R.A.,L.Jacobson. Pygmalion a l'йcole: l'attente du maitre et le d'йveloppement intellectuel des ййves.Р.,1983

3. Арънсън,Е. Човекът - социално животно. С., 1984.

4. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность. М., 1986.

5. Siek, S. Wybrane metody badania osobowosci.W., 1983.

6. Ibid.

7.Собчик,Л.Н. Диагностика межличностных отношений (модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т.Лири) Методическое руководство. М., 1990.

8.Облуховски, К.Психология на човешките стремежи,С.,1981.

9.Siek S. Wybrane metody badania osobowosci. W.,

## **2. ПЕДАГОГИЧЕСКИЯТ ПОДХОД ПРИ РАБОТА С ДЕЦА ОТ РАЗЛИЧНИ ЕТНОСИ**

Съвременната педагогика отделя малко място на особеностите на отделните етноси, населяващи България и традиционно има обобщаващ характер. Разбира се, че една теория трябва да разкрива инвариантното, но също така е вярно, че без да се познават индивидуалните особености на децата трудно може да се работи достатъчно ефективно.

Особеностите на етнокултурната среда, в която едно дете расте и се социализира неминуемо оказват влияние на някои негови параметри, имащи значение за учебния процес. В крайна сметка те се влияят в останалите личностни характеристики.

Един учител, който работи с деца от различни етноси постепенно натрупва опит и си изгражда определени разбирания, своеобразна педагогическа парадигма, свързана с етническите особености на учениците. Тази парадигма има емпиричен характер, но тя отразява състоянието на практиката.

Настоящата статия няма за цел да дава рецепти. Тя регистрира отношението на учителите към децата от основните етноси у нас. Тя търси отговор на въпроса дали учителят съобразява някои от елементите на своя труд с етническите особености на учениците и дали счита, че трябва да го прави.

Изследването беше проведено чрез специално конструиран въпросник. Въпросите, които се отправяха към всеки айтем са два:

- Правите ли го в практиката си? (Регистрира реалното състояние)
- Дали трябва да го правите? (Регистрира желаното, идеално състояние)

Отговорите се регистрираха по тристепенна скала: винаги-понякога-никога. Получава се коефициент, вариращ от 0 до 1, като 0 означава никога, а 1,00 - винаги.

Изследвани са 57 учители, работещи с деца от различни етноси през 1996 г.

*Следват основните резултати:*

### **ОСОБЕНОСТИ НА УЧИТЕЛСКОТО ОТНОШЕНИЕ**

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ ЦЕЛИ С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

Коефициентът РС (реално състояние) е 0,52, а ИС (идеално състояние) 1: 0,67 - средни по изразеност, като абсолютни стойности. Това означава, че учителите го правят понякога, но не винаги, като считат, че трябва да се прави по-често от обикновеното. Сред останалите изследвани параметри, съобразяването на педагогическите цели с особеностите на децата има един от най-високите относителни рейтинги.

РС на учителите от началния и средния курс е с близки стойности - 0,54 и 0,56. Същият на учителите от средния и горен курс е 0,38. Стойностите на ИС са практически равни - 0,63-0,68.

Учителите - българи и турци имат равни РС: 0,50-0,52. За сметка на това ИС на турците са много по-високи - 0,83 срещу 0,64.

С нарастването на педагогическия стаж (от 0 до над 20 г.) нарастват и РС и ИС: първият от 0,42 до 0,75, а вторият от 0,58 до 0,88.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ИЗПОЛЗВАНАТА МЕТОДИКА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,55, а ИС - 0,62. Стойностите са средни (абсолютни измерения). В относителен план това е третият по изразеност параметър. И тук има разбиране, че би трябвало това да се прави по-често.

Най-високи коефициенти (РС и ИС) са на учителите от началния курс - по 0,75. В детската градина и средния и горен курс са значителни по-ниски: 0,54 и 0,50 (P) и 0,60 и 0,50.

Учителите - българи имат много по-високи коефициенти: РС (0,55 срещу 0,33 на турците) и ИС (0,64 срещу 0,50).

С нарастването на педагогическия стаж до 20 г. нарастват и РС и ИС: първият от 0,50 до 0,56, а вторият от 0,50 до 0,65. След това рязко нарастват - 0,75 (РС) и 1,00 (ИС).

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ОБЯСНЕНИЯТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС и ИС са практически равни - 0,82 и 0,80. Това е единственият параметър, по който се надвишава границата от 0,66 - учителите го правят почти винаги. Това е и параметърът, който доминира в относителен план.

Учителите от детската градина и началния курс имат сравними показатели: РС е 0,82 и 0,94, а ИС - 0,82 и 0,88. В средния и горен курс те са много по-ниски: съответно 0,63 и 0,50.

Учителите - българи и турци имат идентични мнения: РС и ИС са по 0,81-0,83.



Мненията варират с нарастването на педагогическия стаж: вариациите са до  $\pm 0,16$  около 0,82 и за двата коефициента.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА НАЧИНА НА ПОСТАВЯНЕ НА УЧЕБНИ ПРОБЛЕМИ С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,53, а ИС - 0,65. Стойностите са средни. Това е един от най-изразените в относителни величини показател.

Учителите от средния и горен курс имат много по-ниски показатели: по 0,38. В същото време в детската градина те са 0,54 (РС) и 0,70 (ИС), а в началния курс по 0,63.

Учителите - българи имат много по-високи РС: 0,57 срещу 0,17. ИС, обаче са равни - 0,67 и 0,66.

С нарастването на педагогическия стаж (от 0 до над 20 г.) леко нараства РС (0,58-0,63) и намалява ИС: 0,75 - 0,63.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ПЛАНИРАНЕТО НА РАБОТАТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,53, а ИС - 0,64. Стойностите са средни. Също един от най-изразените относителни показатели.

С нарастването на възрастта на учениците (от детската градина към средния и горен курс) намаляват РС (0,56 - 0,38) и ИС (0,72 - 0,38).

Учителите - българи имат малко по-високи РС: 0,53 срещу 0,50, но и по-ниски ИС: 0,64 срещу 0,67.

Влиянието на педагогическия стаж е слабо: в диапазона до 5 г. РС е 0,42, а след това се стабилизира на ниво 0,50-0,56; вариациите на ИС са от 0,50 до 0,70.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ПРЕДВАРИТЕЛНАТА ПОДГОТОВКА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,59, а ИС - 0,68. Стойността на РС е средна, а на ИС - висока. Вторият по изразеност показател (относителна стойност).

С нарастването на възрастта на учениците намаляват ИС - от 0,74 до 0,38. РС са най-високи в началния курс (0,69) и най-ниски в средния и горен курс (0,38).

Учителите - българи имат по-високи РС и ИС: 0,60 срещу 0,50 и 0,69 срещу 0,67.

При педагогически стаж до 5 г. РС е 0,42, след което е стабилен - 0,65 до 0,63. В същото време ИС нараства от 0,50 до 0,75 (0-10 г.) и след това намалява до 0,50.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ ДИДАКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ЗА ОНАГЛЕДЯВАНЕ С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,41, а ИС - 0,52. Абсолютните стойности са средни, но в относителни измерения това е един от ниско оценените показатели.

РС нарастват от детската градина до средния и горен курс (0,38 - 0,50), а ИС намаляват (0,54 - 0,38).

Учителите - турци имат по-високи РС и ИС: 0,50 срещу 0,40 и 0,83 срещу 0,48.

С нарастването на педагогическия стаж (от 0 до над 20 г.) РС и ИС нарастват: първият от 0,42 до 0,63, а вторият от 0,50 до 0,63.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ОТДЕЛЯНОТО ВНИМАНИЕ КЪМ НУЖДИТЕ НА ДЕЦАТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМ ОСОБЕНОСТИ***

РС е 0,42, а ИС - 0,50. Стойностите са средни и в абсолютен, и в относителен смисъл.

Най-високи са РС в средния и горен курс (0,50), а най-ниски в началния - 0,38. ИС са по 0,50.

Учителите - турци имат малко по-високи РС: 0,50 срещу 0,41. ИС са равни - 0,50.

С нарастването на педагогическия стаж (от 0 до над 20 г.) тенденцията е РС да намалява от 0,58 до 0,38, и ИС варира от 0,58 до 0,63. В периода 6-10 г. те са 0,30 и 0,35.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА МОТИВАЦИЯТА И ОРИЕНТАЦИЯТА НА ДЕЦАТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМ ОСОБЕНОСТИ***

РС е 0,50, а ИС - 0,64. Стойностите са средни.

Коефициентите в средния и горен курс са драстично ниски: и двата по 0,38. В детската градина са съответно 0,50 (РС) и 0,68 (ИС), а в началния курс - по 0,69.

Учителите - турци имат малко по-високи РС: 0,50 срещу 0,48. Такава разлика има и при ИС, но значително по-голяма: 0,83 срещу 0,60.

С нарастването на педагогическия стаж (от 0 до над 20 г.) тенденцията е РС и ИС да нарастват: първият от 0,50 до 0,63, а вторият от 0,58 до 0,63.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ПРОСТРАНСТВЕНОТО ЛОКАЛИЗИРАНЕ НА ДЕЙНОСТИТЕ В СТАЯТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,32, а ИС - 0,38. Стойностите са ниски - учителите го правят рядко, а мнозина и никога. И като относителна стойност това е един от най-ниските показатели.

Най-високи са коефициентите в началния курс - по 0,38; най-ниски - в средния и горен курс - по 0,25.

Учителите с различен етнически произход не се различават: 0,29-0,33 (РС) и 0,33-0,36 (ИС).

Различният педагогически стаж е свързан със значителни вариации и в РС до  $\pm 0,20$  от 0,30, и в ИС от 0,25 до 0,50. Най-големите различия между РС и ИС има в периода 6-10 г., когато са и най-ниски: 0,10 и 0,25.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ИЗПИТВАНЕТО И ОЦЕНЯВАНЕТО С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,26, а ИС - 0,30. Стойностите са ниски - учителите го правят рядко, голяма част - никога. Един от трите най-слабо представени параметри.

Най-ниски са стойностите на двата коефициента в детската градина (0,20 и 0,26) - вероятно защото този компонент на педагогическия процес там е по-малко застъпен. В началния курс те са най-високи - по 0,50, а в средния и горен курс са по 0,38.

Учителите се различават значително. Българите имат РС - 0,28, а турците 0,02. Такава разлика има при ИС - на българите 0,33 срещу 0,03.

Различният педагогически стаж практически не влияе и на двата коефициента: РС е 0,25 - 0,26, а ИС от 0,29 до 0,33. Само учителите със стаж над 20 г. имат различни и много високи показатели - по 0,63.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА АНАЛИЗА НА РЕЗУЛТАТИТЕ С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,39, а ИС - 0,44. Стойностите са средни.

Учителите от началния курс се различават. Техните коефициенти са доста по-високи: 0,56 (РС) и 0,69 (ИС). В детската градина и средния и горен курс те са равни: по 0,38-0,40.

Учителите се различават значително. Българите имат РС 0,41, а турците 0,07. Още по-голяма разлика има при ИС - на българите 0,45 срещу 0,00 на турците.

Нарастването на педагогическия стаж е свързано с големи вариации на двата коефициента: от 0,30 до 0,58 (РС) и от 0,35 до 0,75 (ИС).

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА МАНИЕРА НА ОБЛИЧАНЕ И ГОВОРЕНЕ С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,05, а ИС - 0,11: най-ниският от всички показатели и абсолютно, и относително. Практически не се прави! Това е много тревожно, тъй като показва пълно неразбиране на възможностите на невербалната комуникация от учителя. Тъй като в маниерите на обличане и говорене се отразяват множество етнокултурни особености, пренебрегването им със сигурност поражда проблеми.

Само в началния курс се дават показания на нива 0,13 - 0,15 за двата коефициента. В другите случаи те практически са равни на 0,00.

Учителите българи и турци не се различават. Данните са както за цялата извадка.

Нарастването на педагогическия стаж води до повишаване и на двата коефициента: РС от 0,00 до 0,25, а ИС от 0,00 до 0,26.

#### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА "УЧИТЕЛ-ДЕТЕ" В ГРУПАТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,26, а ИС - 0,33. Прави се рядко или никога. Един от трите най-слабо представени показатели в относителен план.

С нарастването на нивото на системата от детска градина до среден и горен курс нарастват и двата коефициента: 0,24-0,38 (РС) и 0,32-0,38 (ИС).

Учителите българи имат РС 0,28, а турците - 0,02. За ИС - 0,34 срещу 0,17. Разликите са значителни.

Нарастването на педагогическия стаж води до повишаване и на двата коефициента: РС от 0,17 до 0,38, а ИС от 0,25 до 0,50.

### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА СТАНДАРТИТЕ ЗА ИНДИВИДУАЛНА И ГРУПОВА РАБОТА, КОИТО СЕ НАЛАГАТ ОТ УЧИТЕЛЯ С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,45, а ИС - 0,53. И двата са средни по изразеност.

Много високи показатели на началните учители - 0,63 (РС) и 0,69 (ИС). Детските учителки са с 0,44 (РС) и 0,52 (ИС), а тези в средния и горен курс - по 0,38.

Учителите българи имат по-ниски РС 0,43 (турците - 0,50) и ИС - 0,50 срещу 0,67.

Вариациите, свързани с педагогическия стаж са големи: РС от 0,35 до 0,63, а ИС от 0,45 до 0,75. Известна тенденция към повишение с нарастването на стажа.

### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА УСЛОВИЯТА ЗА РАБОТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,35, а ИС - 0,39. Ниски и абсолютно, и относително.

По-високи показатели на началните учители - 0,44 (РС) и 0,50 (ИС). Детските учителки са с 0,34 (РС) и 0,38 (ИС), а тези в средния и горен курс - по 0,38.

Учителите българи имат много по-високи коефициенти: РС - 0,38 срещу 0,00 на турците и ИС - 0,41 срещу 0,17.

След ниво 0,50 на РС (до 5 г. стаж), той пада до 0,25 и след това нараства до 0,50. Същата тенденция има и при ИС: 0,42; 0,25 до 0,63.

### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА НА РАБОТАТА С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,45, а ИС - 0,39. Средни по изразеност. Един от двата параметри, по които желаното (или дължимо) поведение е с по-нисък показател. Счита се, че трябва да се прави в по-малка степен.

Коефициентите нарастват от детската градина до средния и горен курс: 0,44-0,50 (РС) и 0,36-0,50 (ИС).

Учителите българи имат много по-високи коефициенти: РС - 0,50 срещу 0,00 на турците и ИС - 0,41 срещу 0,17.

След ниво 0,58 на РС (до 5 г. стаж), той пада до 0,35 (6-10) и след това нараства до 0,74. Същата тенденция има и при ИС: 0,42; 0,35 до 0,75.

### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ НА СЪСТАВА НА ГРУПИТЕ ПРИ ГРУПОВА РАБОТА (ИГРА) С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА***

РС е 0,42, а ИС - 0,45. Средни и в абсолютен, и в относителен смисъл.

Много високи показатели на учителите от средния и горен курс - по 0,75. Детските учителки са с 0,40 (РС) и 0,42 (ИС), а тези в началния курс - 0,38 (РС) и 0,44 (ИС).

Учителите българи имат много по-високи коефициенти: РС - 0,47 срещу 0,00 на турците и ИС - 0,48 срещу 0,17.

След ниво 0,50 на РС (до 5 г. стаж), той пада до 0,30 (6-10) и след това нараства до 0,50. Същата тенденция има и при ИС: 0,42; 0,40 до 0,63.

### ***СЪОБРАЗЯВАНЕ С ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ПРИ ЗАДАВАНЕ НА ДОМАШНА РАБОТА***

РС и ИС са по 0,39. Средни по изразеност.

И двата коефициента нарастват с нарастването на възрастта на децата - от 0,38 (РС) и 0,36 (ИС) в детската градина до 0,50 (РС и ИС) в средния и горен курс.

Учителите българи имат много по-високи коефициенти: РС - 0,41 срещу 0,17 на турците и ИС - 0,29 срещу 0,00.

РС намалява с трудовия стаж от 0,75 до 0,25. ИС варира : 0,25 - 0,38.

### ***ПРИОРИТЕТНО ВНИМАНИЕ КЪМ ДЕЦА ОТ ДАДЕНА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА***

Вариациите на РС за българчета, турчета и циганчета са от 0,36 до 0,39, а на ИС - от 0,38 до 0,41. Отношението е еднотипно.

Учителите от началния курс са повече склонни да отделят приоритетно внимание на някой от етносите - РС са от 0,69 до 0,75, а ИС - 0,75 - 0,81. В средния и горен курс това желание е по-слабо изразено: 0,38-0,50 (РС) и 0,25-0,50 (ИС). В детската градина - още по-слабо: 0,30-0,34 (РС) и 0,26-0,36 (ИС).

Учителите българи имат много по-високи коефициенти: РС от 0,40 - 0,43 срещу 0,00 на турците и за трите етноси и ИС от 0,41 до 0,45 срещу 0,00 също за трите етноси.

Вариациите, свързани с нарастването на педагогическия стаж са значителни: РС от 0,21 до 0,75; ИС от 0,26 до 0,88. Няма ясна тенденция за нито един етнос.

### ***ВЪЗПРИЕМАНЕ НА ДЕЦАТА КАТО АГЕНТИ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИЯ ПРОЦЕС***

*Децата от основните етнически групи се възприемат по диференциран начин като агенти на педагогическия процес. Мненията на учителите са следните:*

#### ***ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ УМЕНИЯТА ИМ ЗА ИНДИВИДУАЛНА, САМОСТОЯТЕЛНА И ГРУПОВА РАБОТА***

РС е 0,53, а ИС - 0,36.

Учителите от началния курс считат, в по-голяма степен, че е така: РС е 0,75, а ИС - 0,63. В средния и горен курс това е по-слабо изразено: 0,63 (РС) и 0,63 (ИС). В детската градина - още по-слабо: 0,48 (РС) и 0,28 (ИС).

Учителите българи имат много по-високи коефициенти: РС - 0,53 срещу 0,33 на турците и ИС - 0,36 срещу 0,16.

Вариациите, свързани с педагогическия стаж са големи: РС от 0,50 до 0,75, а ИС от 0,20 до 0,88. Не може да се говори за някаква тенденция.

#### ***ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА ИМ***

РС е 0,41, а ИС - 0,29.

С нарастването на възрастта на учениците нарастват и двата коефициента: РС от 0,42 до 0,50 и ИС от 0,26 до 0,50.

Учителите българи имат по-високи коефициенти: РС - 0,38 срещу 0,33 на турците и ИС - 0,38 срещу 0,33.

С нарастването на педагогическия стаж, нарастват РС: от 0,30 до 0,50, и ИС: от 0,42 до 0,63.

#### ***ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ ИНТЕРЕСИТЕ ИМ***

РС е 0,48, а ИС - 0,39.

Учителите от началния курс считат, в по-голяма степен, че е така: РС е 0,69, а ИС - 0,63. В средния и горен курс това е по-слабо изразено: 0,63 (РС) и 0,63 (ИС). В детската градина - още по-слабо: 0,42 (РС) и 0,32 (ИС).

Учителите българи имат много по-високи коефициенти: РС - 0,52 срещу 0,17 на турците и ИС - 0,41 срещу 0,17.

С нарастването на педагогическия стаж, нарастват РС: от 0,50 до 0,88, и ИС: от 0,42 до 0,88.

#### ***ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ ВЛАГАНИТЕ УСИЛИЯ В УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС***

РС е 0,52, а ИС - 0,45.

Учителите от началния курс считат, в по-голяма степен, че е така: РС е 0,75, а ИС - 0,69. В средния и горен курс това е по-слабо изразено: 0,63 (РС) и 0,63 (ИС). В детската градина - още по-слабо: 0,44 (РС) и 0,36 (ИС).

Учителите българи имат по-високи коефициенти: РС - 0,53 срещу 0,33 на турците и ИС - 0,48 срещу 0,17.

С нарастването на педагогическия стаж, намаляват РС: от 0,58 до 0,50, и ИС: от 0,58 до 0,47. При учителите с над 20 г. стаж - 0,88.

#### ***ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ ЖЕЛАНИЕТО ЗА УЧАСТИЕ В УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС***

РС е 0,41, а ИС - 0,29.

С възрастта на учениците нарастват: РС от 0,34 до 0,63 и ИС от 0,18 до 0,63.

Учителите-българи имат по-високи коефициенти: РС - 0,45 срещу 0,17 на турците и ИС - 0,33 срещу 0,00.

С нарастването на педагогическия стаж, нарастват РС: от 0,33 до 0,50, и ИС: от 0,25 до 0,35. При учителите с над 20 г. стаж - 0,88.

#### ***ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ ОТГОВОРНОСТТА ИМ***

РС е 0,33, а ИС - 0,26.

Учителите от детската градина имат по-ниски коефициенти: РС - 0,26 и ИС - 0,16. В по-горните степени те са съответно 0,50-0,56 (РС и ИС).

Учителите-българи имат по-високи коефициенти: РС - 0,36 срещу 0,17 на турците и ИС - 0,17 срещу 0,00,

С нарастването на педагогическия стаж РС нарастват от 0,25 до 0,75; а ИС - от 0,17 до 0,88.

### **ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ ДИСЦИПЛИНАТА И ПОВЕДЕНИЕТО ИМ**

РС е 0,39, а ИС - 0,24.

С възрастта на учениците нарастват: РС от 0,36 до 0,50 и ИС от 0,18 до 0,50.

Учителите българи имат по-високи коефициенти Р - 0,41 срещу 0,17 на турците и И - 0,24 срещу 0,17.

С нарастването на педагогическия стаж, намаляват РС: от 0,58 до 0,35, а ИС нарастват от 0,25 до 0,38.

### **ВЛИЯНИЕ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕЦАТА ВЪРХУ НАВИЦИТЕ ИМ ЗА УЧЕНЕ И РАБОТА**

РС е 0,47, а ИС - 0,28.

Най-ниски показания имат учителите от детската градина: 0,42 (РС) и 0,22 (ИС). В по-горните степени те са 0,50-0,63 (РС) и 0,50 (ИС).

Учителите българи имат по-високи коефициенти: РС - 0,50 срещу 0,17 на турците и ИС - 0,31 срещу 0,00.

До 5 г. стаж показанията са 0,50 (РС) и 0,25 (ИС). С нарастването на педагогическия стаж след 5 г. нарастват: от 0,30 до 0,75 (РС), и от 0,20 до 0,63 (ИС).

### **КОМЕНТАР**

Съществува много голяма близост между реалността и представата на учителите за идеалното състояние на нещата: коефициентът на корелация (реално-идеално) е 0,94. При различните категории учители той е както следва: според възрастта на учениците (типа училище) - от 0,86 (среден и горен курс) до 0,95 (детска градина); според трудовия стаж на учителите: 0,81-0,95, като изключение е групата със стаж до 5 г., където коефициентът е 0,45; учителите - българи и турци са с еднакви коефициенти - 0,94.

По-различна е картината при сравнение на корелационните коефициенти (множествена корелация), измерени между отделните групировки учители:

Мненията за реалното състояние са средно близки: коефициенти на корелация 0,43-0,59. Това означава, че посочените фактори не влияят различно. Не е така при представата за изискуемото поведение. Там влиянието е диференцирано, като най-изразено е на типа училище (0,39) и трудовия стаж (0,51). Етническият произход на учителите практически не влияе на представите им (0,80).

Според *учителите* повечето от особеностите на децата от различните етноси се проявяват от време на време. Няма такива особености, които да се проявяват винаги нито в реален, нито в идеален план. Учителите считат, че реално само в отговорността на децата не проличават етническите им особености (РС 0,33, докато при другите изследвани параметри РС от 0,39 до 0,53), а в идеален план това трябва да са взаимоотношенията (ИС 0,29), желанието за участие в учебния процес (0,29), отговорността (0,26), дисциплината и поведението (0,24), навичките за учене и работа (0,29).

*Учителите* винаги 2 се съобразяват с етническия произход на децата, с които работят при обясненията (РС 0,82), но биха искали да го правят (в идеален план), освен при обясненията (ИС 0,80) и при предварителната подготовка (ИС 0,68), и при поставянето на педагогическите цели (ИС 0,67). Много често това се прави при предварителната подготовка (РС 0,59); използваната методика (РС 0,55); начина на поставяне на учебни проблеми (РС 0,53); планирането на работата (РС 0,53); педагогическите цели (РС 0,52); мотивацията и ориентацията (РС 0,50); стандартите за работа, които се налагат от учителя (РС 0,45); организацията на работата (РС 0,45); отделяното внимание към нуждите (0,42); състава на групите при групова работа (игра) (РС 0,42); използваните дидактически материали за онагледяване (РС 0,41); анализа на резултатите (РС 0,39); домашна работа на учениците (РС 0,39); приоритетно внимание към деца от дадена етническа група (РС 0,39); условията за работа (РС 0,35).

Никога не се съобразяват с етносите при пространствената локализация на дейностите в стаята (РС 0,32); изпитването и оценяването (РС 0,26); взаимоотношенията "учител-дете" в групата (РС 0,26); маниера на обличане и говорене (РС 0,05).

Същото е и в идеален план. В категорията "прави се често" попадат: използваната методика (ИС 0,62); начина на поставяне на учебни проблеми (ИС 0,65); планирането на работата (ИС 0,64); мотивацията и ориентацията (ИС 0,64); стандартите за работа, които се налагат от учителя (ИС 0,53); организация-

та на работата (ИС 0,39); отделяното вниманието към нуждите (ИС 0,50); състава на групите при групова работа (ИС игра) (ИС 0,45); използваните дидактически материали за онагледяване (ИС 0,52); анализа на резултатите (ИС 0,44); домашната работа на учениците. (ИС 0,39); приоритетно внимание към деца от дадена етническа група (ИС 0,38); условията за работа (ИС 0,39); пространствената. Локализиране на дейностите в стаята (ИС 0,38). В категорията “никога” - изпитването и оценяването (ИС 0,30); взаимоотношенията “учител-дете” в групата (ИС 0,33); маниера на обличане и говорене (ИС 0,11).

Учителите, работещи в различните видове училища виждат различия между етносите, но мненията им за проявленията им се различават.

Доминира мнението, че понякога има такива различия. Най-добре това се вижда при *учителите от средния и горен курс*: уменията за работа (РС 0,63,ИС 0,63); влаганите усилия в учебния процес (РС 0,63,ИС 0,63); взаимоотношенията (РС 0,63,ИС 0,63); интересите (РС 0,63,ИС 0,63); навиците за учене и работа (РС 0,50,ИС 0,50); дисциплината и поведението (РС 0,50,ИС 0,50); желанието за участие в учебния процес (РС 0,50,ИС 0,50); отговорността (РС 0,50,ИС 0,50). Учителите от средния и горен курс съобразяват с етническия произход на децата винаги обясненията (РС 0,75,ИС 0,75)и никога не го правят по отношение на пространственото локализиране на дейностите (РС 0,38,ИС 0,38), изпитването и оценяването (РС 0,25, ИС 0,25)и маниера на обличане и говорене (РС 0,00,ИС 0,00) . Същото е и в идеален план. Останалите параметри са средни по проявеност: предварителната подготовка (РС 0,63, ИС 0,50); планирането на работата (РС 0,50,ИС 0,50); педагогическите цели (РС 0,50,ИС 0,38); използваната методика (РС 0,50,ИС 0,50); начина на поставяне на учебни проблеми (РС 0,50,ИС 0,50); мотивацията и ориентацията (РС 0,50,ИС 0,50); отделяното вниманието към нуждите (РС 0,50,ИС 0,50); стандартите за работа, които се налагат от учителя (РС 0,38,ИС 0,63); организацията на работата (РС 0,38,ИС 0,38); състава на групите при групова работа (РС 0,38,ИС 0,38); използваните дидактически материали за онагледяване (РС 0,38,ИС 0,38); анализа на резултатите (РС 0,38,ИС 0,38); домашна работа на учениците. (РС 0,38,ИС 0,38); условията за работа (РС 0,38,ИС 0,38); приоритетно внимание към деца от дадена етническа група (РС 0,38,ИС 0,38); взаимоотношенията “учител-дете” в групата (РС 0,38,ИС 0,38).

Единствените, които съзират различията между етносите винаги в реален план са *началните учители*: проявяват се в уменията за индивидуална, самостоятелна и групова работа; интересите; влаганите усилия в учебния процес. В идеален план те считат, че трябва да се проявяват винаги само във влаганите усилия в учебния процес: уменията за работа (РС 0,75,ИС 0,63); влаганите усилия в учебния процес (РС 0,75,ИС 0,69); взаимоотношенията (РС 0,69,ИС 0,63); интересите (РС 0,63,ИС 0,50); навиците за учене и работа (РС 0,56,ИС 0,50); дисциплината и поведението (РС 0,56,ИС 0,50); желанието за участие в учебния процес (РС 0,50,ИС 0,44); отговорността (РС 0,44,ИС 0,44). Те съобразяват винаги с етническия произход на децата обясненията (РС 0,94,ИС 0,88), методиката (РС 0,69,ИС 0,69), приоритетното внимание към даден етнос (РС 0,38,ИС 0,38), предварителната подготовка (РС 0,75,ИС 0,75), мотивацията и ориентацията (РС 0,63,ИС 0,69). В идеален план биха желали да съобразяват още стандартите за работа (РС 0,56,ИС 0,69), целите (РС 0,69,ИС 0,63) и анализа на резултатите (РС 0,50,ИС 0,56). В реален план никога не съобразяват с етническия произход на децата взаимоотношенията “учител-дете” (РС 0,38,ИС 0,44) и маниера на обличане и говорене (РС 0,13,ИС 0,13). В идеален план това е само маниерът на обличане и говорене. Останалите изследвани феномени се срещат от време-навреме: планирането на работата (РС 0,75,ИС 0,81); начина на поставяне на учебни проблеми (РС 0,63,ИС 0,63); отделяното вниманието към нуждите (РС 0,56,ИС 0,69); организацията на работата (РС 0,50,ИС 0,50); състава на групите при групова работа (игра) (РС 0,50,ИС 0,50); използваните дидактически материали за онагледяване (РС 0,50,ИС 0,50); домашна работа на учениците (РС 0,44,ИС 0,44); условията за работа (РС 0,44,ИС 0,50); пространствената. локализиране на дейностите в стаята (РС 0,38,ИС 0,50); изпитването и оценяването (РС 0,25,ИС 0,38).

*Детските учителки* са тези, които са най-малко склонни да виждат различия между децата. Докато в реален план те считат, че никога не се проявява разлика в отговорността на децата, в идеален план това са почти всички параметри на различията: уменията за работа (РС 0,48,ИС 0,28); влаганите усилия в учебния процес (РС 0,44,ИС 0,36); взаимоотношенията (РС 0,42,ИС 0,26); интересите (РС 0,42,ИС 0,32); навиците за учене и работа (РС 0,42,ИС 0,22); дисциплината и поведението (РС 0,36,ИС 0,18); желанието за участие в учебния процес (РС 0,34,ИС 0,18); отговорността (РС 0,26,ИС 0,16). Детските учителки съобразяват винаги обясненията си с етническия произход на децата (РС 0,82,ИС 0,82). Никога не отделят приоритетно внимание към даден етнос (РС 0,30,ИС 0,26), не се съобразяват с етносите при пространствено локализиране на дейностите (РС 0,30,ИС 0,38), взаимоотношенията “учител-дете” (РС 0,24, ИС 0,32), изпитването и оценяването (РС 0,20,ИС 0,26), маниера на обличане и говорене (РС 0,02, ИС 0,10). Любопитно е, че в идеален план това, което биха желали да не правят никога съвпада с реалното. В същото време биха желали винаги да съобразяват с етническия произход на децата освен обясненията, предварителната подготовка (РС 0,60,ИС 0,74), планирането (РС 0,56,ИС 0,72), поставяне на учебни проблеми (РС 0,54,ИС 0,70), педагогическите цели (РС 0,54,ИС 0,68), начина на мотивацията и ориентацията

цията (РС 0,50,ИС 0,68). С междинни показатели (прави се понякога) са: използваната методика (РС 0,54,ИС 0,60); отделяното внимание към нуждите (РС 0,44,ИС 0,50); стандартите за работа, които се налагат от учителя (РС 0,44,ИС 0,52); организацията на работата (РС 0,44,ИС 0,36); състава на групите при групова работа (игра) (РС 0,40,ИС 0,42); използваните дидактически материали за онагледяване (РС 0,38,ИС 0,54); анализа на резултатите (РС 0,38,ИС 0,40); домашна работа на учениците (РС 0,38,ИС 0,36); условията за работа (РС 0,34,ИС 0,38).

Мненията на учителите - българи и турци за съществуващи различия между етносите се различават.

Според *българите* понякога има такива различия. Нито в реален, нито в идеален план се отчитат особености, проявяващи се винаги. В идеален план се счита, че никога не трябва да се проявяват тези различия в желанието за участие в учебния процес (РС 0,45,ИС 0,33), отговорността (РС 0,36,ИС 0,29), дисциплината и поведението (РС 0,41,ИС 0,24), навиците за учене и работа (РС 0,50,ИС 0,31). В останалите случаи феноменът се среща от време-навреме: уменията за работа (РС 0,53,ИС 0,36); влаганите усилия в учебния процес (РС 0,53,ИС 0,48); интересите (РС 0,52,ИС 0,41); взаимоотношенията (РС 0,38,ИС 0,38).

Българите съобразяват винаги с етническите особености на децата обясненията си (РС 0,81,ИС 0,81). Биха желали да съобразяват и предварителната си подготовка (РС 0,60,ИС 0,69). Никога не го правят по отношение на пространственото локализиране на дейностите (РС 0,29,ИС 0,36), изпитването и оценяването (РС 0,28,ИС 0,33), взаимоотношенията “учител-дете” (РС 0,28,ИС 0,34), маниера на обличане и говорене (РС 0,05,ИС 0,12). Правят го от време на време при поставяне на учебни проблеми (РС 0,57,ИС 0,66); използваната методика (РС 0,55,ИС 0,64); планирането на работата (РС 0,53,ИС 0,64); педагогическите цели (РС 0,52,ИС 0,64); организацията на работата (РС 0,50,ИС 0,41); мотивацията и ориентацията (РС 0,48,ИС 0,60); състава на групите при групова работа (игра) (РС 0,47,ИС 0,48); стандартите за работа, които се налагат от учителя (РС 0,43,ИС 0,50); приоритетното внимание към деца от дадена етническа група (РС 0,43,ИС 0,41); отделяното внимание (РС 0,41,ИС 0,50); анализа на резултатите (РС 0,41,ИС 0,45); домашната работа на учениците (РС 0,41,ИС 0,29); използваните дидактически материали за онагледяване (РС 0,40,ИС 0,48); условията за работа (РС 0,38,ИС 0,41).

*Турците* считат, че в нито една от изследваните сфери децата от различните етноси не проявяват диференциращи ги особености. Същото е и в идеален план: уменията за работа (РС 0,33,ИС 0,17); влаганите усилия в учебния процес (РС 0,33,ИС 0,33); интересите (РС 0,33,ИС 0,17); навиците за учене и работа (РС 0,17,ИС 0,17); желанието за участие в учебния процес (РС 0,17,ИС 0,00); дисциплината и поведението (РС 0,17,ИС 0,00); взаимоотношенията (РС 0,17,ИС 0,17); отговорността (РС 0,17,ИС 0,00).

Турците имат противоречиво поведение. Както посочихме, те практически не виждат разлика между децата от педагогическа гладна точка. Затова и никога не го правят и не биха искали да го правят при пространственото локализиране на дейностите (РС 0,00,ИС 0,17), домашната работа (РС 0,00,ИС 0,17), анализа на резултатите (РС 0,00,ИС 0,00), приоритетното внимание към даден етнос (РС 0,17,ИС 0,67), условията на работата (РС 0,00,ИС 0,17), взаимоотношенията “учител-дете” (РС 0,00,ИС 0,17), изпитването и оценяването (РС 0,00,ИС 0,17), маниера на обличане и говорене (РС 0,00,ИС 0,00), отделяното внимание (РС 0,17,ИС 0,00), използваните дидактически материали за онагледяване (РС 0,00,ИС 0,00). В същото време отчитат, че съобразяват поведението си с етносите в много по-значителна степен от българите: винаги в обясненията (РС 0,83,ИС 0,83), но биха желали да го правят винаги и при целите (РС 0,50,ИС 0,50), мотивацията и ориентацията (РС 0,50,ИС 0,67), предварителната подготовка (РС 0,50,ИС 0,83), организацията на работата (РС 0,50,ИС 0,83), планирането (РС 0,50,ИС 0,83), методиката (РС 0,50,ИС 0,67), начина на поставяне на учебни проблеми (РС 0,50,ИС 0,67), стандартите за работа, които се налагат от учителя (РС 0,33,ИС 0,33), състава на групите (РС 0,33,ИС 0,50)

С нарастването на *педагогическия стаж на учителите* нараства броят на сферите, в които считат, че различията между етносите се проявяват винаги в реален и в идеален план. Докато учителите със стаж до 20 г. не виждат такива сфери (при трудов стаж РС и ИС от 0,25 до 0,58; при стаж 6-10 г. - РС от 0,30 до 0,50 и ИС от 0,20 до 0,35; при стаж 11-20 г. РС от 0,35 до 0,56 и ИС от 0,24 до 0,47), при учителите със стаж над 20 г. това са уменията за индивидуална, самостоятелна и групова работа (РС 0,75,ИС 0,88); интересите (РС 0,88,ИС 0,88); влаганите усилия в учебния процес (РС 0,88,ИС 0,88); желанието за участие в учебния процес (РС 0,87,ИС 0,88); отговорността (РС 0,75,ИС 0,88); навиците за учене и работа (РС 0,75,ИС 0,63). В същото време намалява броят на сферите, за които се счита, че никога не се проявяват различия: при учителите със стаж до 5 г., това са желанието за участие в учебния процес (РС 0,32,ИС 0,25) и отговорността (РС 0,25,ИС 0,17) и дисциплината и поведението (ИС 0,25), навиците за учене и работа (ИС 0,25). При учителите с над 20 години стаж до нито една сфера в реален и идеален план

С нарастването на педагогическия стаж нараства броят на тези особености на подхода, при които учителите се съобразяват винаги с етническия произход на учениците. При учителите с 5 г. стаж това са

обясненията (РС 0,83) и домашните работи (РС 0,75); при тези с 6-10 и 11-20 години - обясненията (РС 0,75); при тези с над 20 г. - освен обясненията (РС 1,00), още и целите (РС 0,75), методиката (РС 0,75), организацията на работата (РС 0,75), приоритетното внимание към даден етнос (РС 0,75).

В идеален план при учителите с до 5 години стаж стремежът е винаги за съобразяване с начина на поставяне на учебни проблеми (ИС 0,75), и обясненията (ИС 0,67); при 6-10 години стаж - освен тях планирането на работата (ИС 0,70), и предварителната подготовка (ИС 0,75); при 11-20 години - обясненията (ИС 0,88), педагогическите цели (ИС 0,76), предварителната подготовка (ИС 0,71); при стаж над 20 години - обясненията (ИС 1,00), целите (ИС 0,88), анализа на резултатите (ИС 0,75), и стандартите на работа (ИС 0,75), методиката (ИС 1,00), организацията на работата (ИС 0,75), приоритетното внимание към децата от дадена етническа група (ИС 0,88).

В същото време намаляват особеностите на подхода, които учителят не съобразява никога с етническият произход на децата. Правят впечатление няколко неща: единствено съобразяването (по точно е да се каже несъобразяване) на маниера на говорене и обличане твърдо е с такъв статут (РС от 0,00 до 0,25); не съобразяването на изпитването и оценяването (РС около 0,25), както и на домашната работа (РС 0,25-0,32) с етническите особености на децата влияе по-дълъг период от време. Също така, най-много такива позиции се регистрират при учителите с 11-20 години стаж, когато мненията са най-полярни: съобразяване на отделяното внимание (РС 0,30), на анализа на резултатите (РС 0,30), на условията на работа (РС 0,25), на състава на групите (РС 0,30), на пространственото локализиране на дейностите (РС 0,10), на изпитването и оценяването (РС 0,25), на взаимоотношенията “учител-дете” (РС 0,15).

Още по-големи са разликите в идеален план: при учителите с до 5 години стаж - приоритетното внимание към деца от дадена етническа група (ИС 0,33), изпитването и оценяването (ИС 0,33), взаимоотношенията “учител-дете” (ИС 0,25), домашната работа (ИС 0,25), маниера на обличане и говорене (ИС 0,00); при 6-10 години - пространствената локализиране на дейностите в стаята (ИС 0,25), условията за работа (ИС 0,25), изпитването и оценяването (ИС 0,30), взаимоотношенията “учител-дете” (ИС 0,30), домашната работа на учениците (ИС 0,30), маниера на обличане и говорене (ИС 0,05); при 11-20 години - приоритетно внимание към деца от дадена етническа група (ИС 0,32), изпитването и оценяването (ИС 0,29), домашната работа на учениците (ИС 0,29), маниера на обличане и говорене (ИС 0,18); при учителите с над 20 години стаж само маниера на обличане и говорене (ИС 0,25).

## БЕЛЕЖКИ

1. По-нататък в текста РС и ИС
2. Думите “винаги” и “никога” трябва да се възприемат с цялата им условност.



### 3. ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ВЛАСТ НА УЧИТЕЛЯ - ЕТНИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ

Основата на социалните отношения е властта. Педагогическата власт е само една от многото видове власт, с които е свързан човешкият живот. Педагогическата власт е фундаментално понятие, отразяващо най-важната страна на педагогическото взаимодействие, без анализа на която е невъзможно да се създаде цялостна педагогическа теория. С основание може да се говори за *педагогическа крталогия* - наука за властта в обсега на педагогическите системи.

В няколко наши публикации, основната от които е книгата "Педагогическата власт на учителя"<sup>1</sup> беше развита основната теза: педагогическите взаимоотношения са винаги властни. Тяхната същност изключва равнопоставеността и симетричността.

Отношението на педагогическата власт към останалите близки до нея явления - господство, сила, принуда, влияние и т. н. е твърде особено. Те много често преминават едно в друго и силно варират в зависимост от възрастта на децата, конкретната ситуация и най-вече от учителския авторитет. В тези публикации се използва модифицирана класификационна схема на властта на Дж.Френч и Б.Рейвън<sup>2</sup>.

**Наградната власт** е основана на наградите. Човек се подчинява на другите, защото за това може да получи нещо приятно и необходимо. Обменя се поведение срещу възнаграждение. Един от водещите мотиви за подчинение е и мотивът за утвърждаване.

**Принуждаващата власт** има за основа страхът от насилие и санкция като следствие от неконформно поведение. Силата ѝ зависи от степента на заплахата и послушанието. Тя е близка до силовото въздействие и принудата и понякога преминава в тях. Обикновено се прилага в екстрени ситуации, но не са изключени и случаите на властна стратегия, основана изцяло на нея.

**Легитимната (нормативна) власт** е свързана с определени конвенционални безлични роли, чрез които се регулира участието на хората в колективни действия. То изисква постоянно съобразяване с другите и потискане на собствените импулси. Такава власт може да се основава на закона (при институционалното образование и възпитание), на традицията (при натуралното възпитание) или на някакво временно групово решение (при конвенционално възпитание).

**Референтната власт** е власт на привлекателността. В основата ѝ е механизмът на идентификация на ученика с учителя, приемането му като източник на стандарти и убеждения, еталон при избор и оценка на постъпките и като източник на лични цели и норми (социален поведенчески модел).

**Експертната власт** е власт на авторитета и компетентността. Нейната основа е социалното признание на някого като компетентен специалист в дадена област, т. е. признаването на знанията му за ценни. Преподаването е един от най-очевидните примери за такова властно въздействие.

Властното педагогическо отношение е многоаспектно. При взаимодействието си с ученика учителят реализира синкретично всички разновидности властване, за да постигне по-значителен ефект. Една разновидност на властното отношение не може да се проявява самостоятелно, освен ситуативно. Това дава основание да се изследва **синкретичното властно въздействие (СВВ)** като специфично, относително постоянно съчетание на видовете властване при един учител или при категория учители в условията на педагогическия процес.

В посочената наша книга се анализира влиянието на повече от 70 социално-демографски и личностни особености на учителите върху начините на осъществяване на властното въздействие. Сред тях не беше включена етническата им принадлежност поради недостатъчния обем на извадката от учители с небългарски етнически произход.

В настоящата статия се дават данни за особеностите на властното въздействие при учители от двата основни етноса у нас - българи и турци. Останалите етнически групи са представени в много по-малка степен в средите на учителството и практически нямат значение в национален мащаб.

Склонността към един или друг вид педагогическа власт се диагностицира чрез специален наш въпросник<sup>3</sup>. За всяка от петте скали се изчислява бал, вариращ от 0 до 1, като по-високата стойност означава по-силна изразеност на типа власт във властното отношение. Изчислява се и относителния дял на типовете власт във властното отношение, за да се получи представа за структурата на синкретичното властно въздействие.

#### МОДЕЛЪТ НА ВЛАСТНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА УЧИТЕЛИТЕ- БЪЛГАРИ И ТУРЦИ

*За цялата извадка.*

**Българи:** НВ (0.825, 24.76%); ПВ (0.504, 15.13%); ЛВ (0.530, 15.91%); РВ (0.618, 18.55%); ЕВ (0.855, 25.66%).

**Турци:** НВ (0.848, 25.47%); ПВ (0.466, 14.00%); ЛВ (0.511, 15.35%); РВ (0.644, 19.35%); ЕВ (0.860, 25.83%).

Близостта между българите и турците е значителна (кор. коеф. 0,62). Това се отнася и за структурата на СВВ на двата етноса. Величината на коефициента, обаче говори и за разлики.

#### За мъже

**Българи:** НВ (0.866, 27.66%); ПВ (0.423, 13.54%); ЛВ (0.345, 11.04%); РВ (0.627, 20.07%); ЕВ (0.865, 27.69%).

**Турци:** НВ (0.859, 27.40%); ПВ (0.404, 12.89%); ЛВ (0.440, 14.04%); РВ (0.662, 21.12%); ЕВ (0.770, 24.56%).

Българите доминират в склонността към наградната (+0,007), експертната (+0,095) и принуждаващата (+0,019) власт. Това е типичен бихевиорално-интелектуален стил на властване, който е традиционен в историята.

Турците доминират в склонността към легитимната (+0,095) и референтна власт (+0,035). Тази комбинация е много противоречива и има основания да се смята, че е източник на напрежение в личностен план, особено в конфликтната зона на педагогическата дистанция.

#### За жени

**Българи:** НВ (0.821, 24.33%); ПВ (0.519, 15.38%); ЛВ (0.543, 16.09%); РВ (0.620, 18.37%); ЕВ (0.827, 25.84%).

**Туркини:** НВ (0.844, 25.13%); ПВ (0.476, 14.17%); ЛВ (0.525, 15.63%); РВ (0.642, 19.11%); ЕВ (0.872, 25.96%).

Българките доминират в склонността към легитимната (+0,018) и принуждаващата (+0,045) власт. Това са параметрите на твърдият стил на властване.

Туркините доминират в склонността към наградната (+0,023) и референтна (+0,022) власт. Това пък са проявленията на една позиция, при която доминират опитите да се харесат на децата и по този начин да осъществят едно по-личностно, по-интимно и незабележимо властване.

Жените от двата етноса са еднакво склонни към експертна власт (0,872).

#### По степени на образователната система

##### Детска градина:

**Българи:** НВ (0.82, 23.3%); ПВ (0.46, 15.1%); ЛВ (0.53, 17.1%); РВ (0.59, 19.3%); ЕВ (0.87, 25.2%).

**Турци:** НВ (0.75, 22.8%); ПВ (0.38, 13.2%); ЛВ (0.46, 16.2%); РВ (0.56, 19.9%); ЕВ (0.89, 27.9%).

В детската градина учителите-българи доминират в склонността си към всички видове власт, с изключение на експертната (-0,020). Разликите са особено големи по отношение на наградната (+0,067), референтната (+0,024), легитимната (+0,067) и особено на принуждаващата власт (+0,088). Това издава една по-голяма рационалност, но и по-голяма неувереност на турците-учители.

##### Начален курс:

**Българи:** НВ (0.81, 23.1%); ПВ (0.47, 15.1%); ЛВ (0.56, 18.2%); РВ (0.61, 19.9%); ЕВ (0.83, 23.7%).

**Турци:** НВ (0.70, 22.2%); ПВ (0.56, 17.2%); ЛВ (0.55, 16.9%); РВ (0.66, 20.1%); ЕВ (0.86, 23.4%).

##### Среден и горен курс:

**Българи:** НВ (0.83, 22.2%); ПВ (0.56, 17.2%); ЛВ (0.55, 16.9%); РВ (0.66, 20.3%); ЕВ (0.86, 23.4%).

**Турци:** НВ (0.79, 24.1%); ПВ (0.58, 20.4%); ЛВ (0.40, 13.9%); РВ (0.52, 18.3%); ЕВ (0.77, 23.4%).

В училище ситуацията е различна, като тенденцията е една и съща и в началния, и в средния и горен курс: учителите-българи доминират в склонността си към наградна (+0,116 в НК и +0,037 в СГК), легитимна (+0,089 и +0,154), референтна (+0,095 и +0,142) и експертна власт (+0,162 и +0,096). Единствено в склонността си към принуждаваща власт турците са над тях (-0,060 и -0,020). Българите показват значително по-голяма вариативност и разнообразие.

#### Според педагогическия стаж

##### До 5 г.

**Българи:** НВ (0.80, 24.6%); ПВ (0.40, 12.5%); ЛВ (0.54, 16.7%); РВ (0.58, 18.0%); ЕВ (0.91, 28.2%).

**Турци:** НВ (0.73, 23.5%); ПВ (0.64, 20.7%); ЛВ (0.50, 16.2%); РВ (0.56, 18.2%); ЕВ (0.66, 21.4%).

##### 6-10 г.

**Българи:** НВ (0.87, 25.4%); ПВ (0.49, 14.4%); ЛВ (0.56, 16.2%); РВ (0.65, 18.8%); ЕВ (0.86, 25.2%).

**Турци:** НВ (0.79, 23.3%); ПВ (0.50, 14.8%); ЛВ (0.56, 16.6%); РВ (0.56, 16.6%); ЕВ (0.98, 28.8%).

##### 11-15 г.

**Българи:** НВ (0.78, 23.4%); ПВ (0.50, 15.1%); ЛВ (0.56, 16.8%); РВ (0.65, 19.7%); ЕВ (0.83, 24.9%).

**Турци:** НВ (0.70, 25.0%); ПВ (0.48, 17.0%); ЛВ (0.49, 17.4%); РВ (0.49, 17.4%); ЕВ (0.65, 23.2%).

16-20 г.

**Българи:** НВ (0.87, 24.7%); ПВ (0.55, 15.8%); ЛВ (0.60, 17.1%); РВ (0.64, 18.2%); ЕВ (0.85, 24.1%).

**Турци:** НВ (0.73, 25.4%); ПВ (0.31, 11.0%); ЛВ (0.41, 14.2%); РВ (0.56, 19.7%); ЕВ (0.85, 29.8%).

21-25 г.

**Българи:** НВ (0.69, 24.3%); ПВ (0.47, 16.4%); ЛВ (0.45, 15.9%); РВ (0.53, 18.6%); ЕВ (0.71, 24.8%).

**Турци:** НВ (0.84, 27.0%); ПВ (0.54, 17.4%); ЛВ (0.27, 8.6%); РВ (0.50, 16.1%); ЕВ (0.97, 31.0%).

С нарастването на педагогическия стаж на учителите нараства склонността на турците към наградна и експертна власт, макар и с някои вариации; намалява склонността към принуждаваща, легитимна и експертна власт. При българите нарастването е на склонността към принуждаваща и легитимна и намаляването - на експертната власт. За другите видове власт: наградна и референтна, общо взето, се запазват близки стойности. Изводът е очевиден: в двата етноса се развиват противоположни тенденции: в българите - към по-твърд стил на властване, а в турците - обратно.

## **УЧИТЕЛИТЕ - БЪЛГАРИ И ТУРЦИ И НЯКОИ ФЕНОМЕНИ, СВЪРЗАНИ С ВЛАСТТА**

### **КОСВЕНО ВЛАСТВАНЕ**

Според теорията на П.Бакрач и М.Барац власт се упражнява не само когато А взема участие във вземането на решения, засягащи Б, но и когато А създава и заякчава социални и политически ценности и институционални практики, които ограничават обхвата на обсъжданите въпроси само до тези, които са изгодни на А или поне няма съществено да му навредят. Това е второто лице на властта - участието в процеса на невземане на решения. Същността на този процес е в това, че въпросът стои настрана от обсъждане не по решение на властните хора, а по силата на доминиращите в системата ценности, възприети правила на играта, съществуващи властни отношения или инструменти на силата.

Учителите предпочитат да осъществяват пряко властно въздействие. Нивото на склонността към косвено властване - средна аритметична (М) е сравнително ниско - 0,314 (оценки от 0,00 до 1,00) при стандартно отклонение (SD) 0,215 и коефициент на вариация (V) 58,23%.

Значително по-склонни на такъв тип властно въздействие са турците (0,53), от българите (0,29). Обяснението е в традиционно силното за турския етнос интериоризиране на властните предписания и строго следване на реда и възпроизвеждането на този модел в педагогическата ситуация.

### **ВЛАСТНО БЕЗСИЛИЕ**

Има ситуации, при които учителят губи конфликта с детето поради неудачно прилагане на ресурсите на властта и от страх да не се превърне победата в "лоша", пирова. Такъв феномен се нарича "парадокс на нереализираната власт" (Д.Болдуин и Дж.Рей)<sup>4</sup> - при значителна и очевидна и за двете страни разлика в ресурсите; съпротива, макар и изглеждаща безнадеждна в началото; наличие на други, алтернативни властващи (родител, друг учител, връстници, друг възрастен); различия между подходите и оценките на учителя и на тези властващи; решителност на детето да отстоява позициите си с цената на всичко (при силно развито самосъзнание); усещане на детето, че няма какво да се загуби от една загубена ситуация, от която може само да се спечели.

Учителите сравнително рядко изпадат в подобно състояние: М=0,352; SD=0,161; V=45,63%, като често се среща при турците (0,46) от българите (0,34).

### **САМООЦЕНКА НА МОТИВАЦИЯТА НА УЧИТЕЛЯ ЗА ВЛАСТВАНЕ**

Двете крайни устойчиви мотивации, свързани с педагогическата власт могат да се представят по следния начин:

Учител, с висока мотивация за властване: силно изразена потребност от влияние над другите, стремеж към ръководство; контрол на средата; към намалена дистанция; емоционална ангажираност; близки и лични контакти с много хора.

Учител, с ниска мотивация за властване: който не желае никого да командва, контролира; избягва влиянието над другите; малко контакти с личен характер; хладност, дистантност; приятелство, но не интимност; слаба потребност от емоционален ангажимент.

Мотивацията на учителите е средна по сила: М=0,470; SD=0,216; V=45,94%. Няма разлика между учителите в етническо отношение.

## **ВЛАСТНА НЕУВЕРЕНОСТ**

Изразява се най-общо в изпитване на страх, че учителят може да сбърка, когато изисква нещо от учениците.

Нивото е по-скоро ниско:  $M=0,364$ ;  $SD=0,258$ ;  $V=71,06\%$ . Това е много важно, защото е критерий за професионализъм. По-уверени са българите (0,34). При турците нивото е около 0,50. Обяснението е в комплексите, свързани с властта на малцинствените етноси.

## **ЧУВСТВА, СВЪРЗАНИ С ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ВЛАСТ**

Учителят и детето изпитват цял спектър от чувства, свързани с властните отношения, каквито, впрочем изпитват всички участници в тях<sup>5</sup>:

### Базови:

*Учител:* чувство за превъзходство над детето

*Дете:* чувство за инфериоритет (малоценност, второстепенност) на детето пред учителя.

Общото ниво на властна чувственост - свързана с педагогическата власт на учителя, като се отчитат всички чувства (и конюнктивни, и дизюнктивни, и отношенията към властта изобщо) е:  $M=0,424$ ;  $SD=0,190$ ;  $V=44,77\%$ . Няма разлика между учителите българи и турци.

### Конюнктивни:

*Учител:* снизхождение към детето, което е източник на удовлетворение, благосклонност, отделяне на внимание, обучаване, съветване, хвалене, наказване "за негова полза". Патерналистка ориентация, изразяваща се в персонализиране на обекта като дете (дори когато е израстнало) - счита се, че е непълноценно, неравноправно, некомпетентно.

*Дете:* героепочитание. Шаблонът на поведението предписва радост когато човек види учителя и злоба към тези, които не виждат качествата му, желание за контакт, да му се служи, безпокойство ако е в опасност, любопитство към биографията, източник на слухове, опит за усвояване на привички, разглеждане като модел за подражание.

Нивото общо на тези чувства е:  $M=0,695$ ;  $SD=0,215$ ;  $V=32,6\%$ , като коефициентът за учителя е два пъти по-нисък, отколкото при детето:  $M=0,439$ ;  $SD=0,348$ ;  $V=79,24\%$  срещу  $M=0,879$ ;  $SD=0,251$ ;  $V=28,56\%$ .

Учителите - българи и турци имат еднакво общо равнище (по 0,66), но се различават извънредно много при оценката на учителските и детските чувства. Българите дават приоритет на чувствата на детето (0,90, при 0,43 на учителя), а турците - на учителя (0,84 при 0,50 на детето). Тук още веднъж проличава неувереността на учителя-турчин и неговата комплексираност, усещането, че не е приет от децата, въпреки, че изпитва силна привързаност към тях.

### Дизюнктивни:

*Учител:* презрение към детето, ако не са удовлетворени изискванията. Дистанция, критични, цинични, скептични забележки към него по повод на способностите му.

*Дете:* обиди и възмущение при несправедливост. Подчинение само защото няма друг изход. Неуважение на учителя. Критика на грешките. Ако се чувства, че ще остане ненаказан - открито неподчинение.

Нивото на общо проявление на тези чувства е:  $M=0,189$  ( $SD=0,226$ ;  $V=119,12$ ) - много ниско, като още по-ниско е при учителите ( $M=0,152$ ;  $SD=0,293$ ;  $V=193,21$  срещу  $M=0,227$ ;  $SD=0,308$ ;  $V=135,74$  при децата).

Има разлика между учителите в етническо отношение. Въпреки, че като цяло тези разлики не са големи (0,20 на българите и 0,17 на другите етноси), те стават драстични при оценката на учителските и ученическите чувства. Българите-учители оценяват учителските чувства с коефициент 0,17, а турците - с 0,03-0,05. За детските чувства съответно 0,22 от българите и 0,31-0,33 от турците.

## **ОБЩИ МОДЕЛИ НА ПЕДАГОГИЧЕСКО ВЛАСТВАНЕ**

Можем да опишем четири основни модели на властно въздействие:

**"Индуктивни техники"** - комбинация на експертна, наградна и референтна власт, основана на разсъждение, похвала, обяснение на детето за последствията от неговите действия и безусловна поддръжка на желанието на детето да е самостоятелно и независимо. Внимание, доброжелателност, много общуване, контрол и изискване за осъзнатост на поведението. Резултат са социално развити деца, с високо ниво на зрелост, независимост, увереност в себе си, активност, съдържаност, любознателност, дружелюбие и

умение за ориентация в обстановката. Учителите са най-силно свързани с тях:  $M=0,864$ ;  $SD=0,287$ ;  $V=33,24\%$ , като практически няма разлика между учителите в етническо отношение.

**“Неприемане”** - недоверие, неприемане, игнориране на детето, изразяване на разочарование от неговото поведение. Основава се на потребностите на детето от любов и одобрение. Невзискателност, неорганизираност, не поощряват децата, не възпитават независимост и самоувереност на детето, по-малка топлина, съчувствие и разбиране, по-рядко общуване с децата. Резултат са социално недоразвити, неуверени в себе си, несдържани, не проявяващи любознателност деца. Учителите извънредно рядко използват подобни властни техники - ниво общо на изследваните:  $M=0,136$ ;  $SD=0,226$ ;  $V=165,83\%$ , като по-малко са склонни към такива техники турците (0,01) и малко повече - българите (0,14).

**“Диктат”** - систематично потискане на инициативата и личното достойнство на децата чрез заповед, заплаха, авторитарност, наблягане на строгостта и наказанието, Твърд контрол, насилие, не подбуждат децата да изразяват свое собствено мнение. Резултат са недостатъчно уверени в себе си, затворени и недоверчиви деца. Учителите показват също извънредно ниска склонност към такива властни техники - ниво общо на изследваните:  $M=0,045$ ;  $SD=0,146$ ;  $V=321,13\%$ , като няма разлика в етническо отношение.

**“Свободно възпитание”** - непризнаване на традиционните разбирания за възпитание, а приемане на позиции на свободното развитие на децата. Нежност, доброта и разбиране, но и пасивност, ненамеса. Резултат: индивидуализъм, егоизъм. Учителите са много силно свързани с този модел - ниво общо на изследваните:  $M=0,879$ ;  $SD=0,218$ ;  $V=24,76\%$ . Малко доминират българите (0,88) над турците (0,83) .

### **ОБЩИ ИЗВОДИ**

Както вече беше посочено, между структурите на СВВ на двата етноса съществуват и прилики и разлики, като те са по-скоро в абсолютните стойности.

*Учителите-българи* доминират над турците в склонността към принуждаващата (+0,038) и легитимната (+0,019) власт. Това издава нагласа към по-твърд стил на властване с опора върху нормативните основания на професията и на традицията. Това важи особено за жените-българки, които силно доминират не само над турчините, но и над мъжете-българи в склонността към принуждаваща (+0,096) и легитимна (+0,198) власт. С течение на годините педагогически стаж тази тенденция се развива.

Българите са по-малко склонни към косвено властване, те по-рядко се оказват в ситуация на властно безсилие, малко са склонни към “неприемане”, склонни са в много висока степен към “свободно възпитание”, по-ниско ниво на конюнктивните чувства от турците, по-склонни са да откриват дизюнктивни чувства у учителя и най-малко у детето.

*Учителите-турци* доминират над българите в склонността към наградната (+0,023), референтната (+0,026) и експертната власт, но последната разлика е минимална (+0,005). Общата им нагласа е към властване чрез личностни механизми. Това издава несигурност и ниско самочувствие пред изискванията на професията. Това е по-изразено при мъжете-турци, отколкото при жените. Доминирането над тях е по линията на наградната (+0,015) и референтната (+0,020) власт. Вероятно при мъжете комплексът за малоченност е по-силен от отъждествяването на учителската професия с “женските” професии, въпреки, че е една от малкото интелектуални професии, реално достъпни за турците. Това кара учителят-турчин да властва “по женски”, тъй като един по-твърд стил би срещнал неодобрение от средата. Тези тенденции са в пряка зависимост от педагогическия стаж и се задълбочават с нарастването му.

Турците са по-склонни към косвено властване, те значително по-често се оказват в ситуация на властно безсилие, по-малко са склонни към “неприемане”, по-малко склонни са към “свободно възпитание”, по-високо ниво на конюнктивните чувства, по-склонни са да откриват дизюнктивни чувства у детето и по-малко у учителя.

Няма разлика между учителите българи и турци по отношение на склонността към модел “диктат” и “индуктивни техники”, както и на самооценката на мотивацията за властване.

### **БЕЛЕЖКИ**

- 1.Иванов, И. Педагогическата власт на учителя, Шумен, 1995; Виж и: Иванов, И. Педагогическа власт и агресия. - Училище, N 4-5, 1993; Иванов, И. Педагогическата власт на учителя. - Нар.просвета, N 10, 1990; Иванов, И. Педагогическата власт. - Училище, N 3, 1993 и др.
- 2.French, J.R.P., B.Raven. The bases of Social Power. In: Group Dynamics. New York, 1968.
- 3.Виж: Иванов, И. Педагогическата..., 108-110.
- 4.Goetschy, J. Les theories du pouvoir.-Sociol. travail. 1981, N 4.
- 5.Сравни с: Мелибруда, Й. Аз-ти-ние.С., 1990; Шибутани,Т. Социална психология. М.,1969 и др.

#### 4. ВЪЗПИТАТЕЛНАТА СРЕДА В СЕМЕЙСТВОТО ПРИ ОСНОВНИТЕ ЕТНОСИ В БЪЛГАРИЯ

Всяко възпитание в крайна сметка е помощ за по-добро адаптиране в социалната среда. Семейството, което е първата и най-важна възпитателна среда е микрообщество, интегрирано в глобалното общество. То е негова проекция и в най-голяма степен историята му следва историята на обществото, макар, че повторението не е абсолютно.

Семейното възпитание полага основите на детската личност и в много отношения насочва следващите стъпки на човека в адаптацията му към обществото. То е много важна, вечна и практически незаменяема форма на социализация (в личностен и в социален план) и винаги е било една от основните семейни функции.

Проблемите на българското семейство като възпитателна среда са били винаги обект на определен научен интерес. В тази насока бихме споменали публикациите на Л.Спасовска<sup>1</sup>, Ч. Кюранов<sup>2</sup>, И. Томова<sup>3</sup>, С.Бъчева<sup>4</sup> и др. Същевременно трябва да отбележим липсата на по-сериозни емпирични изследвания, особено през последните години с оглед на настъпилите промени в обществото, в това число и в семейството.

Информацията за особеностите на семейството като възпитателна среда е ценна поради няколко причини: тези особености се формират стихийно и под влияние на най-различни фактори - възраст и образование на родителите, брой поколения в семейството, брой и пол на децата и т.н.; силно влияят традицията, етнокултурните параметри на семейството, социалното обкръжение; влияят степента на урбанизация, професията на родителите и стандарта на живот... Списъкът може да бъде продължен още. Много от изброените фактори са мобилни и вариативни, което създава многообразие от типове семейства. Освен това информацията бързо губи от своята актуалност и почти не е валидна за следващото поколение.

В настоящата статия са изложени резултатите от едно такова изследване на семейната възпитателна среда.

Използвана е наша модификация на въпросника "Анализ на семейните взаимоотношения" (АСВ), разработен от Э.Г.Эйдемиллер и В.В.Юстицкий<sup>5</sup> и предназначен за диагностика на нарушенията на семейните представи и проявленията им във взаимоотношенията между родители и деца; нарушенията на интеграционните механизми в семейството; нарушенията на системата за взаимно влияние на членовете на семейството; нарушенията във взаимоотношенията на детето и родителите му и др.

Въпросникът съдържа 130 въпроса (айтема), обединени в 20 скали. От тях 14 са полярни - (2x7) и останалите 6 - не. Всяка скала е свързана с някаква неправилна насока на семейните взаимоотношения. В скалата е включена и критична граница. Ако се достигне и надхвърли, следва, че съответната особеност е налице в семейството. В идеалното ("нормално") семейство няма нито една от тези особености.

От комбинацията на скалите може да се формират *пет значими фактора, определящи структурата на семейната възпитателна атмосфера*:

- 1.либерализъм,
- 2.твърдост (строгост),
- 3.възпитателна неувереност,
- 4.извънреден невротизъм,
- 5.неправилни установки.

Всеки от тях е представен с определен процент в тази структура.

Въпросникът, както и частични резултати по темата може да се намерят в друга наша публикация.<sup>6</sup> Изследвани са 184 семейства през 1995 и 1996 г.

#### **ОСНОВНИ РЕЗУЛТАТИ**

1.Основните резултати от изследването са твърде положителни. Сравнително малко са семействата, в които е надвишена критичната граница (54,49%). Цифрата показва в колко процента от случаите се проявява съответната особеност: нагласа на родителите за предпочитане на мъжките качества (34,19%); завишен контрол над детето (26,50%); извънредна строгост при наказание (23,08%); завишено количество забрани към детето (22,22%); недостатъчна строгост при наказание (21,37%); недостатъчно количество забрани към детето (16,24%); завишено ниво на удовлетворяване на потребностите на детето (16,24%); възпитателна неувереност на родителя (11,11%); непоследователност във възпитанието (8,55%); нагласа на родителите за предпочитане на женските качества (7,69%); недостиг на контрол над детето (5,98%); занижено количество и трудности на задълженията на детето (5,13%); завишено количество и трудности на задълженията на детето (5,13%); недостатъчно ниво на удовлетворяване на потребностите на детето (3,42%); фобия от загубата на детето (2,56%); предпочитане на детски качества (3,42%); проекция в детето на собствените нежелателни качества (3,42%); разширение на сферата на родителските чувства

(3,42%); липса на единни педагогически изисквания, съперничество между родителите (1,71%); неразвитост на родителските чувства (1,71%).

2. Силно впечатлява нагласата на повече от една трета от семействата за предпочитане на мъжките качества, независимо от пола на децата. Това отнесено към момчетата има положителен ефект, но едва ли може да се каже същото за момичетата. Традиционните женски добродетели като че ли не са на мода при съвременните родители.

Другият болен въпрос на българското семейство, това са забраните и наказанията. Също в почти половината семейства има тяхно неправомерно присъствие - или занижено, или завишено, често съчетано със завишен контрол над детето.

Системата от забрани и наказания оформя двата основни фактора на семейната атмосфера: либерализъм и строгост (твърдост) на подхода към детето. В изследваните семейства съотношението им е 12,95% към 18,36%, т. е. семействата са по-склонни към твърдост в подхода си.

Задълженията на детето са важен параметър на семейните взаимоотношения, тъй като именно нарушаването им е основният източник на напрежение и конфликти. Радостно е, че само в 10,26% от случаите са налице завишено или занижено количество и трудности на тези задължения, т. е. в голямата болшинство от семействата задълженията на детето са правилно дозирани.

Трябва да се отбележи още един радващ факт: силно невротичните родители (и семейства) са малко на брой (извънреден невротизъм - 2,92% в структурата на семейната атмосфера). В тях се срещат такива феномени като разширение на сферата на родителските чувства, фобия от загубата на детето, неразвитост на родителските чувства. Друга категория са семействата с неправилни нагласи: проекция в детето на собствените нежелателни качества, предпочитане на детски качества, нагласа за предпочитане на мъжките или женските качества. Такива са 13,55% от семействата. Радостно е още, че само в 1,7% от случаите е регистрирана липса на единни педагогически изисквания.

Ситуацията е оптимистична и по още една причина: непоследователността във възпитанието и възпитателната неувереност на родителите се среща само в 6,71% от семействата.

### *3. Най-често срещани комбинации.*

Без данни за някакви особености на взаимоотношенията (значими скали) са 42,35% от всички изследвани семейства. С особености (значими скали) - 57,65%. От тях с 1 значима скала са 20,97%; с 2 значими скали - 20,45%; с 3 значими скали - 7,62%; с 4 и повече значими скали - 3,27%. Последните случаи, обаче са много редки. Следват само *комбинациите, които се срещат достатъчно често*: завишено количество забрани към детето, извънредна строгост при наказание (44,44%); завишен контрол над детето, завишено количество и трудности на задълженията на детето (18,80%); завишен контрол над детето, завишено ниво на удовлетворение потребностите на детето (17,95%); завишен контрол над детето, завишено ниво на удовлетворение на детето (17,09%); недостатъчна строгост при наказание, занижено количество и трудности на задълженията на детето (15,38%); завишен контрол над детето, извънредна строгост при наказанията (15,38%); завишено количество забрани, извънредна строгост при наказанията (13,68%); завишено ниво на удовлетворяване потребностите на детето, завишено количество забрани към детето (11,97%); завишено количество и трудности на задълженията на детето, проекция в детето на собствените нежелани качества (11,11%); завишено ниво на удовлетворение на потребностите на детето, недостатъчно количество забрани към детето (10,26%); фобия от загубата на детето, извънредна строгост при наказание, завишено количество и трудности на задълженията на детето (10,26%); неразвитост на родителските чувства, недостатъчно количество забрани към детето (10,26%); недостиг на контрол над детето, извънредна строгост при наказанията (10,26%); недостиг на контрол над детето, завишено количество забрани (10,26%); завишено ниво на удовлетворение на потребностите на детето, неразвитост на родителските чувства (9,40%); завишен контрол над детето, завишено количество забрани (8,55%); недостатъчна строгост при наказанията, недостатъчно количество забрани (8,55%).

Най-важното, което непременно трябва да се отбележи, това е фактът, че от 17 комбинации, срещани се достатъчно често в семействата (в над 10% от случаите), само четири имат либерален уклон, докато останалите 13 са различни варианти на ригоризъм (прекалена морална строгост) на семейството. Това може да бъде означено и като основна неправилна тенденция в него.

4. Коефициентите на корелация между данните на трите основни етноса - българи, роми и турци са както следва: българи-роми = 0,48; българи-турци = 0,56; турци-роми = 0,69. Близостта между семейните среди на трите етноса е значителна, като най-голяма е между роми и турци.

Данните за *трите етнически типа семейства* са следните (в скобите е даден % от случаите): завишен контрол над детето (българи - 14,93, роми - 40,82, турци - 18,66); недостиг на контрол над детето (българи - 0,03, роми - 12,24, турци - 2,24); завишено ниво на удовлетворяване на потребностите на детето (българи - 7,46, роми - 24,49, турци - 17,16); недостатъчно ниво на удовлетворяване на потребностите на детето (българи - 2,24, роми - 4,08, турци - 6,72); завишено количество и трудности на задълженията

на детето (българи - 5,97, роми - 2,04, турци -12,69); занижено количество и трудности на задълженията на детето (българи - 5,97, роми - 0,04, турци -14,18); завишено количество забрани към детето (българи - 3,73, роми - 30,61, турци -50,00); недостатъчно количество забрани към детето (българи - 20,90, роми - 10,20, турци -19,40); извънредна строгост при наказание (българи - 7,46, роми - 30,61, турци -44,78); недостатъчна строгост при наказание (българи - 24,63, роми - 20,41, турци -14,93); разширение на сферата на родителските чувства (българи - 3,73, роми - 2,04, турци -3,73); неразвитост на родителските чувства (българи - 0,02, роми - 2,04, турци -3,73); проекция в детето на собствените нежелателни качества (българи - 3,73, роми - 4,08, турци -1,49); предпочитане на детски качества (българи - 2,24, роми - 4,08, турци -5,97); нагласа на родителите за предпочитане на мъжките качества (българи - 26,12, роми - 30,61, турци -66,42); нагласа на родителите за предпочитане на женските качества (българи - 0,03, роми - 16,33, турци -1,49); възпитателна неувереност на родителя (българи - 13,43, роми - 8,16, турци -13,43); фобия от загубата на детето (българи - 2,24, роми - 2,04, турци -6,72); непоследователност във възпитанието ( българи - 3,73, роми - 14,29, турци -2,99); липса на единни педагогически изисквания, съперничество между родителите (българи - 2,24, роми - 2,04, турци -0,06).

Обща е тенденцията за предпочитане на традиционните мъжки качества, но много по-силно изразена при турците (66,42% срещу 26,12% при българите и 30,61% при ромите).

Структурата на неправилните насоки в семейното възпитание при разглежданите етноси е следната:

	общо	българи	турци	роми
<b>извънреден либерализъм</b>	<b>12.95</b>	<b>13.58</b>	<b>11.80</b>	<b>13.48</b>
<b>извънредна строгост</b>	<b>18.36</b>	<b>6.87</b>	<b>26.57</b>	<b>21.63</b>
<b>възпитателна неувереност</b>	<b>6.71</b>	<b>6.47</b>	<b>5.49</b>	<b>8.16</b>
<b>извънредна невротичност</b>	<b>2.92</b>	<b>2.00</b>	<b>4.73</b>	<b>2.04</b>
<b>неправилни нагласи</b>	<b>13.55</b>	<b>8.03</b>	<b>18.84</b>	<b>13.78</b>
<b>случаи</b>	<b>54.49</b>	<b>36.95</b>	<b>67.43</b>	<b>59.19</b>

Турското семейство има най-”твърд” стил на възпитание от трите основни етноса (съотношение строгост - либерализъм 26,57: 11,80%. Твърде често отношението към детето е определено от контрола, строгостта и забраната, които се срещат в доста турски семейства в по-силна от необходимата степен (съответно 18,66%, 44,78% и 50%). Заедно с това, обаче често се срещат и случаи на либерализъм: завишено удовлетворяване на потребностите на детето (17,16%), недостатъчно количество забрани към детето (19,40%), недостатъчна строгост при наказание (14,93%). Тъй като турското семейство е с най-висока педагогическа култура (липсват случаи на съперничество между родителите, възпитателната неувереност е на най-ниско ниво от трите етноса - 5,49% при 6,47% на българите и 8,16% на циганите), по скоро може да се говори за два типа турско семейство - традиционен и либерален.

Още нещо трябва да се отбележи за турското семейство: то е най-невротично (неадекватни родителски чувства, фобия от загуба на детето). Извънредният невротизъм формира 4,73% от семейната атмосфера срещу 2,00% на българското семейство и 2,04% на ромското семейство. Към това трябва да се прибави и фактът, че то е и семейството с най-много и силни неправилни нагласи - 18,84%.

Българското семейство е значително “по-меко” в отношението си към децата - съотношението строгост : либерализъм е 6,87%: 13,58% (недостатъчна строгост при наказание в 24,63%, завишено ниво на удовлетворяване на потребностите на детето в 7,46% и недостатъчно количество забрани - 20,90% от случаите), заедно с това изпитва по-голяма възпитателна неувереност (6,47% ) за разлика от турското, което сигурно следва традиционния за етноса си морал. Българчето расте в най-либерална възпитателна среда.

Много по-рядко се среща семейство с по-”твърд” стил на възпитание: със завишен контрол (14,93%) и извънредна строгост при наказание (7,46%).

Българското семейство е с най-рядко срещани извънреден невротизъм и неправилни нагласи във възпитанието.

Ромското семейство както вече посочихме е от маргинален тип и гравитира към другите два многобройни етноса. Не трябва да се забравя и че ромите са нехомогенен етнос с различни вътрешни субкултури и съответно семейни култури. В случая изследваните семейства са по-близки до турските по нагласи (градски роми) - съотношение либерализъм - строгост 13,58%:21,63%. Сред тях доминират “твърдите” семейства: със завишен контрол над детето (40,82% - 2-3 пъти по-често срещан от другите два етноса), забрани (30,61%) и строгост при наказание (30,61%). Доста са и либералните - със завишено ниво на удовлетворяване на потребностите на детето (24,49%) и недостатъчна строгост при наказание (20,41%). Сигурно и едното и другото се срещат в някои семейства, защото непоследователността във възпитанието (признак за ниска педагогическа култура) е няколко пъти по-честа, отколкото при другите два етноса (14,29% срещу 3-4%). Ромското семейство също е и най-неуверено при възпитанието.



Проведеното изследване дава възможност да се направят множество изводи, най-глобалният от които е, че семействата представляват различни варианти на възпитателна среда, че децата растат в различна обстановка и че учителят трябва да се съобразява със семействата на своите ученици и при възможност да им влияе и коригира. Този извод звучи банално, защото отразява нещо всеизвестно, но трябва да се изпълни с конкретно съдържание, на базата на конкретно знание. Семейната педагогика може да има ефективност само ако е научна, както и училищната, ако се съчетае със семейната.

#### БЕЛЕЖКИ

1. Спасовска, Л. Семейството (социологически очерк). С., 1980.
2. Кюранов, Ч. Днешното българско семейство. С., 1987.
3. Томова, И. Циганите в преходния период. С., 1995.
4. Бъчева, С. Актуални проблеми на семейното възпитание. -Пр. на ком.възп. 1988, N3,4,6,8,10; Бъчева, С. Парадокси на семейното възпитание - Обществено възпитание, 1990, N2.
5. Эйдемиллер, Э.Г., В.В.Юстицки. Семейная психотерапия. Л., 1990.
6. Иванов, И. Социално-педагогически проблеми на семейството. Шумен, 1996.

### 5. ОСОБЕНОСТИ НА ЕТНИЧЕСКОТО СЪЗНАНИЕ И САМОСЪЗНАНИЕ

Етническото съзнание и самосъзнание са еднотипни, макар и не тъждествени явления, между които съществува разлика по степента на рефлексивност<sup>1</sup>. Етническото съзнание е система от възгледи, идеи, представи на етническата група, възникнали при взаимодействието с другите етнически групи и отразяващи нейното знание за тях, отношението към тях (оценка), а също състоянието и формите на самообособяване на своята етническа група.<sup>2</sup>

Етническото самосъзнание е израз на способността на етническата група за самоотражение, обективирано в езика, системата от обичаи, традиции, предания, митове, поверия, предразсъдъци, национален вкус, и пр.<sup>3</sup>

Етническото самосъзнание включва: идентификация, проявяваща се в самоопределението и самоназванието; система от етнодиференциращи символи и представи и етнически стереотипи и авто-стереотипи (етноцентризъм като явление); етнически чувства, непосредствено свързани с членството в дадената психологическа общност.<sup>4</sup>

Етническият стереотип е вид социален стереотип. Има много определения за социален стереотип, но най-ясна представа за тях дават сумираните от А.Ташфел в шест положения, главни изводи от изследванията на социалните стереотипи:

Хората с лекота проявяват готовност да характеризират големи човешки групи или "социални категории" с недиференцирани, груби и пристрастни признаци.

Такава категоризация се стреми да остане свършено стабилна в течение на много дълъг период от време.

Социалните стереотипи могат да се изменят в някаква степен в зависимост от социални, политически или икономически изменения, но този процес протича крайно бавно.

Социалните стереотипи стават по-отчетливи и враждебни, когато възниква социално напрежение между групите.

Те се усвояват много рано и се използват от децата дълго преди възникването на ясни представи за тези групи, за които се отнасят

Социалните стереотипи не представляват голям проблем, когато не съществува явна враждебност в отношенията, но в най-голяма степен е трудно да се модифицират и управляват в условията на значително напрежение и конфликт<sup>5</sup>.

Към характеристиките на социалния стереотип спадат: цялостност, ярко изразена оценъчна и ценностна окраска, натовареност с "погрешни" елементи, устойчивост, ригидност, консерватизъм, преимуществена негативност, пречеща на адекватното взаимно разбиране на хората, "филтър", изкривяващ възприемането на социалната реалност.

Етническите стереотипи се сред най-характерните социални стереотипи. Те са групови еталони, основани на общественото мнение на една етническа група за най-ярките характеристики на другите.

Етническите стереотипи са най-често изследваните социални стереотипи поради тяхната яркост, релефност, отчетливост, представеност в общественото и индивидуално съзнание, практическа острота и актуалност.

Функциите на етническите стереотипи са: обяснение и оправдание на съществуващите социални отношения, защита на груповите ценности, когнитивна и социална между групова диференциация, трансслация на културно-историческия опит.

Има няколко *основни дискуссионни проблеми*, свързани с етническите стереотипи:

1. Доколко отразяват някаква реалност, а не са “традиционни безсмислици”.
2. Особено внимание се отделя на “хипотезата за контакта”: колкото по-дълбок и безконфликтен е контактът между групите, толкова по-истинни са стереотипите или те се развиват.
3. Съотношение на “стереотип” и “предразсъдък”.
4. Съотношение на когнитивно и емоционално, рационално и ирационално.
5. Динамика на етностереотипите.
6. Съотношение на етностереотип и социална нагласа.

## СТУДЕНТИ ОТ ШУМЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”

ШУ “Еп. К.Преславски” е разположен в район със смесено население, особено съсредоточие на ценности, идеи, предразсъдъци, субкултура. Кадрите на Университета се реализират основно като учители, учени, културни дейци, журналисти. Те оказват мощно формиращо влияние в социокултурен план в рамките на региона. Особеностите на етническото съзнание и самосъзнание на студентите определят много от ефектите от тяхната дейност в последствие. В научен план липсват конкретни разработки, свързани с този проблем у нас.

**Целите на изследването бяха:** проучване на отношението на студентите към собствения и другите етноси, живеещи в България и разкриване влиянието на факторите: етнически произход, пол, възраст (курс), начин на следване (редовен, задочен) върху етническото съзнание и самосъзнание на студентите.

При изследването беше използван специално разработен *въпросник* по принципа на семантичния диференциал, разкриващ отношението на студентите към качествата на своя и другите етноси. Той включва 24 качества, групирани в 6 фактора: “Сила”, “Морална оценка”, “Активност”, “Безопасност”, “Родство”, “Предсказуемост”.

**Извадката** включва са 85 студенти от различни курсове, специалности и етноси през 1994 г. От тях 18,7% мъже и 21,3% жени; 77,76% българи, 21,18 % турци и 7,06% други етноси (руси, арменци).

### РЕЗУЛТАТИ

· Основните резултати са следните:

Всички изследвани са оценили:

**Българите:** средна оценка (0,64); сила (0,70); морална оценка (0,64); активност (0,64); безопасност (0,59); родство (0,67); предсказуемост (0,60)

**Турците:** СО (0,48); С (0,58); МО (0,44); А (0,68); Б (0,41); Р (0,41); П (0,37)

**Циганите:** СО (0,41); С (0,48); МО (0,28); А (0,70); Б (0,32); Р (0,33); П (0,37).

**Другите етноси:** СО (0,57); С (0,57); МО (0,59); А (0,58); Б (0,59); Р (0,54); П (0,53).

Българите са оценили:

**Българите:** СО (0,63); С (0,70); МО (0,64); А (0,63); Б (0,57); Р (0,67); П (0,59).

**Турците:** СО (0,46); С (0,58); МО (0,41); А (0,68); Б (0,37); Р (0,37); П (0,33).

**Циганите:** СО (0,40); С (0,47); МО (0,27); А (0,69); Б (0,30); Р (0,32); П (0,36).

**Другите етноси:** СО (0,56); С (0,57); МО (0,59); А (0,58); Б (0,58); Р (0,52); П (0,53).

Турците са оценили:

**Българите:** СО (0,71); С (0,67); МО (0,73); А (0,73); Б (0,69); Р (0,71); П (0,71).

**Турците:** СО (0,73); С (0,63); МО (0,77); А (0,68); Б (0,79); Р (0,80); П (0,74).

**Циганите:** СО (0,53); С (0,59); МО (0,43); А (0,77); Б (0,47); Р (0,43); П (0,47).

**Другите етноси:** СО (0,60); С (0,59); МО (0,62); А (0,57); Б (0,62); Р (0,64); П (0,58).

Другите етноси са оценили:

**Българите:** СО (0,60); С (0,77); МО (0,56); А (0,63); Б (0,60); Р (0,63); П (0,44).

**Турците:** СО (0,43); С (0,56); МО (0,35); А (0,79); Б (0,38); Р (0,19); П (0,29).

**Циганите:** СО (0,38); С (0,67); ПО (0,06); А (0,77); Б (0,31); Р (0,25); П (0,19).

**Другите етноси:** СО (0,64); С (0,65); МО (0,69); А (0,58); Б (0,77); Р (0,65); П (0,48).

Жените са оценили:

**Българите:** СО (0,64); С (0,70); МО (0,64); А (0,64); Б (0,58); Р (0,68); П (0,60).

**Турците:** СО (0,49); С (0,59); МО (0,44); А (0,70); Б (0,41); Р (0,41); П (0,38).

**Циганите:** СО (0,42); С (0,49); МО (0,29); А (0,71); Б (0,33); Р (0,33); П (0,38).

**Другите етноси:** СО (0,57); С (0,57); МО (0,58); А (0,58); Б (0,59); Р (0,54); П (0,54).

Мъжете са оценили:

**Българите:** СО (0,64); С (0,70); МО (0,66); А (0,65); Б (0,60); Р (0,64); П (0,58).

**Турците:** СО (0,45); С (0,52); МО (0,43); А (0,60); Б (0,40); Р (0,38); П (0,34).

**Циганите:** СО (0,38); С (0,43); МО (0,26); А (0,67); Б (0,27); Р (0,33); П (0,32).

**Другите етноси:** СО (0,55); С (0,57); МО (0,58); А (0,59); Б (0,58); Б (0,49); Б (0,51).

· Регистрирано е високо ниво на етноцентризъм при всички изследвани. В характеристиката на етноса, съставена като рангов ред на качествата му се посочват 19 до 23 положителни качества (от 24). Най-етноцентрични са студентите-турци (коефициент ЕЦ=0,73 при нива на останалите етноси по-ниски с около 0,10). Студентките-българки и туркини са по-етноцентрични от студентите (0,64 и 0,74 срещу 0,63 и 0,70).

· Съществуват две основни оси на противопоставяне: българи - турци (но не и обратното) и цигани - всички останали.

· Сходно е отношението на българите и на “другите” към българите, турците, и “другите” (R варира от 0,57 до 0,95). Заедно с това, мнението на турците за българите и за турците се различава съществено от това на българите и на “другите” (R варира от -0,36 до -0,79).

· “Другите” гравитират силно към мнозинството, или по-скоро се стремят за избегнат близостта с турците. От възможните 24 положителни качества на турците се приписват 6 от българите и 9 от “другите”, докато турците си приписват 23.

По-долу са дадени ранговите редове от качествата на изследваните етноси, като с малки букви и с курсив са означени качествата, по които оценката е отрицателна, т.е. доминира обратното качество:

**РАНГОВ РЕД НА КАЧЕСТВАТА НА БЪЛГАРИТЕ, СЪСТАВЕН ОТ:**

**БЪЛГАРИ:** 1.СВОИ 2.ПРИВЛЕКАТЕЛНИ 3.СИЛНИ 4.ПРИЯТЕЛИ 5.ДОБРИ 6.БЛИЗКИ 7.СМЕЛИ 8.БУЙНИ 9.ВИСОКИ 10.БЪРЗИ 11.ЕСТЕСТВЕНИ 12.ОТКРИТИ 13.ГОЛЕМИ 14.СИГУРНИ 15.ЧЕСТНИ 16.ЕНЕРГИЧНИ 17.БЕЗВРЕДНИ 18.БЕЗОПАСНИ 19.АКТИВНИ 20.скромни 21.безобидни 22.предвидими 23.предсказуеми 24.сходни

**ТУРЦИ:** 1.ЕСТЕСТВЕНИ 2.ПРИЯТЕЛИ 3.АКТИВНИ 4.СВОИ 5.ДОБРИ 6.БЕЗОПАСНИ 7.ПРИВЛЕКАТЕЛНИ 8.БЕЗОБИДНИ 9.ОТКРИТИ 10.БЪРЗИ 11.БЛИЗКИ 12.БУЙНИ 13.СМЕЛИ 14.СИЛНИ 15.ЕНЕРГИЧНИ 16.ЧЕСТНИ 17.ГОЛЕМИ 18.БЕЗВРЕДНИ 19.ВИСОКИ 20. ПРЕДСКАЗУЕМИ 21.ПРЕДВИДИМИ 22.СИГУРНИ 23.скромни 24.сходни

**ДРУГИ:** 1.АКТИВНИ 2.ЕНЕРГИЧНИ 3.СВОИ 4.СИГУРНИ 5.СИЛНИ 6.ДОБРИ 7.БУЙНИ 8.СМЕЛИ 9.ОТКРИТИ 10.ВИСОКИ 11.БЪРЗИ 12.ПРИЯТЕЛИ 13.ГОЛЕМИ 14.БЕЗОПАСНИ 15.БЛИЗКИ 16.ПРИВЛЕКАТЕЛНИ 17.БЕЗОБИДНИ 18.СКРОМНИ 19.БЕЗВРЕДНИ 20.ЧЕСТНИ 21.ЕСТЕСТВЕНИ 22.предвидими 23.сходни 24.предсказуеми

**РАНГОВ РЕД НА КАЧЕСТВАТА НА ЦИГАНИТЕ, СЪСТАВЕН ОТ:**

**БЪЛГАРИ:** 1.БУЙНИ 2.БЪРЗИ 3.АКТИВНИ 4.ЕНЕРГИЧНИ 5.ЕСТЕСТВЕНИ 6.СМЕЛИ 7.СИЛНИ 8. високи 9.сходни 10.сигурни 11.големи 12.добри 13.приятели 14.безобидни 15.скромни 16.открити 17.предвидими 18.безвредни 19.свои 20.привлекателни 21.безопасни 22.близки 23.честни 24. предсказуеми

**ТУРЦИ:** 1.БЪРЗИ 2.ЕНЕРГИЧНИ 3.СМЕЛИ 4.СИГУРНИ 5.АКТИВНИ 6.БУЙНИ 7. ЕСТЕСТВЕНИ 8.СИЛНИ 9.ПРИЯТЕЛИ 10.ДОБРИ 11.ВИСОКИ 12.ГОЛЕМИ 13.ОТКРИТИ 14.близки 15.скромни 16. привлекателни 17.безобидни 18.безвредни 19.свои 20.честни 21.безопасни 22. предвидими 23. предсказуеми 24.сходни

**ДРУГИ:** 1.СИЛНИ 2.БУЙНИ 3.СМЕЛИ 4.БЪРЗИ 5.СИГУРНИ 6.СХОДНИ 7.АКТИВНИ 8.БЕЗОПАСНИ 9.ГОЛЕМИ 10.ПРИЯТЕЛИ 11.БЕЗВРЕДНИ 12.добри 13.енергични 14.открити

15. високи 16. привлекателни 17. безобидни 18. скромни 19. близки 20. честни 21. естествени 22. предвидими 23. свои 24. предсказуеми

**РАНГОВ РЕД НА КАЧЕСТВАТА НА ТУРЦИТЕ, СЪСТАВЕН ОТ:**

**ТУРЦИ:** 1. БЛИЗКИ 2. СВОИ 3. ПРИЯТЕЛИ 4. ОТКРИТИ 5. БЕЗОПАСНИ 6. ПРИВЛЕКАТЕЛНИ 7. СКРОМНИ 8. БЕЗВРЕДНИ 9. ЕСТЕСТВЕНИ 10. АКТИВНИ 11. БЕЗОБИДНИ 12. ЕНЕРГИЧНИ 13. ПРЕДСКАЗУЕМИ 14. СИЛНИ 15. ДОБРИ 16. ГОЛЕМИ 17. ЧЕСТНИ 18. БУЙНИ 19. БЪРЗИ 20. СИГУРНИ 21. СМЕЛИ 22. ПРЕДВИДИМИ 23. СХОДНИ 24. високи

**БЪЛГАРИ:** 1. БУЙНИ 2. АКТИВНИ 3. СИЛНИ 4. БЪРЗИ 5. СМЕЛИ 6. СИГУРНИ 7. енергични 8. големи 9. високи 10. естествени 11. привлекателни 12. добри 13. сходни 14. честни 15. приятели 16. безобидни 17. открити 18. безопасни 19. близки 20. безвредни 21. свои 22. предвидими 23. предсказуеми 24. скромни

**ДРУГИ:** 1. БУЙНИ 2. БЪРЗИ 3. СИЛНИ 4. ЕНЕРГИЧНИ 5. АКТИВНИ 6. ДОБРИ 7. СМЕЛИ 8. СИГУРНИ 9. ПРИЯТЕЛИ 10. безопасни 11. високи 12. големи 13. привлекателни 14. безобидни 15. скромни 16. безвредни 17. честни 18. естествени 19. близки 20. предсказуеми 21. сходни 22. предвидими 23. свои 24. открити

**РАНГОВ РЕД НА КАЧЕСТВАТА НА ДРУГИТЕ ЕТНОСИ, СЪСТАВЕН ОТ:**

**ДРУГИ:** 1. БЕЗОПАСНИ 2. ДОБРИ 3. СМЕЛИ 4. ЕНЕРГИЧНИ. СВОИ 6. ВИСОКИ 7. СИГУРНИ 8. ПРИЯТЕЛИ 9. АКТИВНИ 10. ПРИВЛЕКАТЕЛНИ 11. БЕЗОБИДНИ 12. СКРОМНИ 13. ЧЕСТНИ 14. БЪРЗИ 15. ЕСТЕСТВЕНИ 16. СИЛНИ 17. БЛИЗКИ 18. ПРЕДСКАЗУЕМИ 19. ГОЛЕМИ 20. БУЙНИ 21. БЕЗВРЕДНИ 22. ОТКРИТИ 23. предвидими 24. сходни

**БЪЛГАРИ:** 1. ЕНЕРГИЧНИ 2. ПРИЯТЕЛИ 3. ЕСТЕСТВЕНИ 4. БЪРЗИ 5. АКТИВНИ 6. ДОБРИ 7. БУЙНИ 8. СМЕЛИ 9. БЕЗОБИДНИ 10. ЧЕСТНИ 11. ВИСОКИ 12. ОТКРИТИ 13. СИГУРНИ 14. БЕЗВРЕДНИ 15. БУЙНИ 16. БЕЗОПАСНИ 17. СИЛНИ 18. ГОЛЕМИ 19. СКРОМНИ 20. СХОДНИ 21. предсказуеми 22. предвидими 23. близки 24. свои

**ТУРЦИ:** 1. ПРИЯТЕЛИ 2. СВОИ 3. ДОБРИ 4. ПРИВЛЕКАТЕЛНИ 5. БЕЗОБИДНИ 6. ЕСТЕСТВЕНИ 7. СМЕЛИ 8. БЛИЗКИ 9. ОТКРИТИ 10. БЪРЗИ 11. БЕЗОБИДНИ 12. СКРОМНИ 13. ЧЕСТНИ 14. БЪРЗИ 15. ЕСТЕСТВЕНИ 16. АКТИВНИ 17. БЛИЗКИ 18. ПРЕДСКАЗУЕМИ 19. ГОЛЕМИ 20. БУЙНИ 21. БЕЗВРЕДНИ 22. ОТКРИТИ 23. ПРЕДВИДИМИ 24. сходни

На практика съществува консенсус към циганите ( $R$  варира от 0,90 до 0,98). Те получават най-ниските оценки по всички фактори и от всички етноси. Приписват им се само 7 до 13 от възможните положителни качества.

Удивително е, че най-висока средна оценка на българите дават не самите те, а турците: 0,71 (0,70 на жените и 0,79 на мъжете, като при последните  $E_{\text{Цт}}$  е 0,70) срещу  $E_{\text{цб}}=0,63$ . От възможни 24 положителни качества на българите се приписват от турците 22, а от самите българи - 19 качества. Турците са и най-толерантни към циганите (13 положителни качества) и "другите" (20 положителни качества) - оценките от тях са на нивото на коефициентите за етноцентризъм (0,60-0,64). Като цяло по-толерантни са жените - и българки и туркини от мъжете (0,40-0,55 срещу 0,38). Например те посочват 16 положителни качества на циганите, а мъжете само 6.

Българите и "другите" са единодушни в отношението си към циганите и турците (0,43), а всички заедно отхвърлят циганите, като по степен на приемане се подреждат така: турци (0,53), българи (0,40), "други" (0,38).

По фактора "Сила" най-високи оценки получават българите от всички етнически групи, и от мъжете, и от жените.

По фактора "Морална оценка" и "Родство" се получават сходни резултати: етноцентристка нагласа, поради която собствения етнос е "най-добър" и най-близък" и вариации в оценката на другите. За отбелязване е позицията на турците: те дават много високи оценки на българите и по двата фактора, като надвишават значително нивото на  $E_{\text{Цб}}$ . Оценките са по-близки до  $E_{\text{Цт}}$  отколкото до  $E_{\text{Цб}}$ , например по фактора "МО":  $E_{\text{Цт}}=0,77$ ,  $E_{\text{Цб}}=0,64$ , а оценката от турците за българите е 0,71. Същата е тенденцията и при жените, и при мъжете.

"Най-активни" в съзнанието на студентите са циганите (0,69-0,77) и турците (0,68-0,79), като и по този фактор турците дават най-висока оценка на българите (0,73), значително по-висока от своята  $E_{\text{Цт}}$  (0,68) и от  $E_{\text{Цб}}$  (0,63). В полов план при жените тенденцията е същата, но впечатлява отношението на турците, даващи най-ниска оценка на циганите аименно по този фактор (0,29).

“Най-безопасни” са “другите” (0,58-0,77) и българите (0,57- 0,69), а “най-опасни” - циганите (0,30-0,47). Турците са “най-безстрашни” - те по-малко от другите се страхуват от циганите и от българите. Особено показателно е сравнението на българи и турци. Българите подреждат така по безопасност етносите: “други” (0,58), българи (0,57), турци (0,37), цигани (0,30). Редът на турците е друг: турци (0,79), българи (0,69), “други” (0,62), цигани (0,47). Очевидна е по-високата тревожност на българите спрямо тази на турците (0,46 срещу 0,65). Посочената тенденция е една и съща и при жените, и при мъжете.

“Най-предсказуемо” е поведението на българите и другите”, “най-непредсказуемо” - на циганите и турците. И тук турците дават най-високи оценки за всички етноси (0,47-0,74), т.е. за тях поведението на другите е предсказуемо. Особено драстична е разликата с българите: българи за турци 0,33 (за цигани - 0,36 !), а турци за българи 0,71 (при мъжете дори 0,88). За отбелязване е и това, че “другите”, дават най-ниските оценки (0,19 до 0,48).

Редовните и задочни студенти не се различават значително по отношението си към основните етноси, живеещи в България. Коефициентите на корелация са за българите: 0,70, за турците: 0,93, за циганите: 0,95. Само за другите етноси коефициентът е отрицателен: -0,44.

Най-значителна разлика в отношението на редовните и задочни студенти е към турците (0,47-0,51) и циганите (0,39-0,52). Задочниците са много “по-приемащи” посочените етноси. Това се дължи вероятно на по-интензивното общуване в професионалната сфера с тях<sup>7</sup>. Най-силно това се проявява по линията на факторите “морална оценка” (за турците +0,10, за циганите +0,20), “безопасност” (за турците +0,08, за циганите +0,13), “родство” (за турците +0,08, за циганите +0,22), “предсказуемост” (за турците +0,01, за циганите +0,15).

Като цяло етапа на следването (косвено възрастта) не влияе значимо на отношението към своя и другите етноси. Изключение прави отношението към циганите. От I към V курс нараства оценката на циганите (приемането) по факторите “морална оценка” (0,25- 0,37), “безопасност” (0,32-0,39), “родство” (0,30-0,44), “предсказуемост” (0,31-0,48).

## **ДЕЦА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ**

Особеностите на етническото съзнание и самосъзнание на децата от предучилищна възраст определят много от ефектите от тяхната дейност и поведение в по-зряла възраст. В теоретичен и емпиричен план липсват конкретни разработки, свързани с този проблем у нас.

Етническото съзнание и самосъзнание като система от възгледи, идеи, представи и оценки, отразяващи знанието за своята етническа група и за “другите” се формират и усвояват много рано, имат стереотипен характер и се използват от децата дълго преди възникването на ясни представи за тези, за които се отнасят.

При изследването на етническото съзнание и самосъзнание на децата беше използван същият въпросник, приложен при изследването на студентите. Поради абстрактността на почти всички формулировки, изследването е предхождано от речникова работа и пояснение чрез примери и образци на оценяваните качества. Самият процес на оценяване става под формата на игра, чрез цветни еталони и индивидуално с всяко дете.

Изследвани са 60 деца на възраст 3-6 години през 1995 г., като разпределението е следното: по 20 българчета, турчета и циганчета; 32 момичета и 28 момчета.

### **РЕЗУЛТАТИ**

#### **1. СПОРЕД НАРОДНОСТТА НА ДЕЦАТА**

Регистрирано е високо равнище на етноцентризъм и при трите етноса, Най-силно е изразен той при българчетата: 0,94, а най-слабо - при циганчетата: 0,82 (при турчетата - 0,86). Етноцентризмът се проявява по отношение на всички фактори (параметри на оценката) без изключение (при българчетата 0,91 - 0,98; при турчетата 0,81-0,88; при циганчетата - 0,60 - 0,98).

Българчетата и турчетата се възприемат взаимно по един и същ начин: оценките на “другия” са равни (по 0,57), при явен етноцентризъм. Циганите се възприемат като чужди и далечни и от българчетата (0,46), и от турчетата (0,42).

Циганчетата от своя страна оценяват двата други етноса като еднакво далечни от себе си, като българите са получили малко по-висока оценка (0,46 и 0,41 на турчетата), но все на нивото, на което пък другите два етноса оценяват циганите.

При оценката на фактора “сила” на отделните етноси се забелязва, че българчетата и турчетата оценяват другите доста толерантно - разликата със собствения етнос е малка. При българчетата тя е

0,95(б) на 0,61(ц) и 0,69(т), а при турчетата 0,88(т) на 0,71(б) и 0,54(ц). Не е така при циганчетата, където разликата е голяма: 0,94(ц) на 0,40(б) и 0,29(т).

При фактора **“морална оценка”** за отбелязване са няколко неща. Българчетата са най-етноцентрични - 0,91(б), същевременно дават много високи оценки на моралните качества на другите два етноса, почти на равнището, на което те се самооценяват: 0,76(т) и 0,74(ц). Турчетата и циганчетата оценяват най-ниско моралните качества на българите (0,31 и 0,18), като особено ниски са оценките от циганчетата (0,18). Турчетата оценяват много по-високо циганите (0,58), отколкото обратното (0,26). Етноцентризмът при двата етноса от малцинствата е на едно и също ниво - 0,8.

При оценката на фактора **“активност”** вариациите и при трите етноса са най-малки. Турчетата оценяват българите като по-активни от циганите (0,78 срещу 0,50) - почти на своето ниво (0,88). Циганчетата - обратното считат българите за най-малко активни (0,43 срещу 0,60 на турците и 0,75 на циганите). Българчетата (0,93) дават почти равни оценки и на турците и на циганите (0,53 - 0,59). Най-етноцентрични са българчетата (0,93), следвани от турчетата (0,88) и циганчетата (0,75).

При оценката по фактора **“безопасност”** няколко неща впечатляват: българчетата са с най-ниско ниво на тревожност от трите етноса: 0,58(ц) и 0,78(т); турчетата, обратно, са най-тревожни: 0,40(ц) и 0,20(б), особен страх изпитват от българите (0,20); циганчетата се страхуват и от турците (0,33), и от българите (0,38), като от последните - повече. Като цяло българите се възприемат като най-опасни (средна оценка от другите два етноса 0,29), а турците - най-безопасни (0,56). Циганите са по средата (0,49). По отношение на собствения етнос като най-безопасни се възприемат българите (0,93), следвани от турците (0,85) и циганите (0,60).

При оценката на фактора **“родство”** естественият етноцентризм (0,98 за българчета и циганчета и 0,88 за турчетата) се съчетава с любопитни оценки на другите етноси. Българчетата чувстват другите етноси доста близко до себе си (0,53 ц и 0,70 т), не така както турчетата и циганчетата. Турчетата (0,15) и циганчетата (0,20) оценяват българите еднакво като много далечни. Циганчетата възприемат турците дори като още по-далечни по родство от българите (0,17). Турчетата възприемат циганите като по-близки “роднини” от българите (0,60 срещу 0,15).

При оценката на фактора **“предсказуемост на поведението”** също има интересни тенденции: българчетата дават високи оценки на турците (0,78) и циганите (0,60); турчетата и циганчетата реагират еднотипно - българите са с най-непредсказуемо поведение (0,25 - 0,30), другият етнос също е малко предсказуем (по 0,35). Собственият етнос се оценява на ниво 0,95(б) и 0,85(тц).

## **2. СПОРЕД ПОЛА НА ДЕЦАТА**

Етноцентризмът и при момичетата, и при момчетата от трите етноса е еднакво силен (ниво над 0,8). Разликите са до 0,06. Полът не влияе на етноцентристките настроения.

Българите се възприемат от децата от другите два етноса еднакво (без разлика по пол). Оценките на момичетата и момчетата са практически равни: 0,62 от циганчетата и 0,71 - 0,74 от турчетата. Турците и циганите, обаче се оценяват различно. В повечето случаи по-ниски оценки дават момчетата от другите два етноса. Турците се оценяват съответно с по 0,40(б) и 0,55(ц) от момичетата и 0,42(б) и 0,48(ц) от момчетата. Циганите - с по 0,27(б) и 0,41(т) от момичетата и 0,34(б) и 0,29(т) от момчетата.

При оценката на фактора **“сила”** трябва да се отчете по-големият етноцентризм на момчетата циганчетата и българчета от този на момичетата - по 0,97 срещу 0,93(б) и 0,85(ц) и обратното - при турците 0,93 (момичета) срещу 0,85 ; значително по-ниските оценки за другите два етноса от българчетата - момчета 0,61 срещу 0,80 за турците и 0,30 срещу 0,48 за циганите; много високата оценка на българчетата от турчетата-момчета (равна на собствената - 0,85) и от циганчетата-момчета (по-висока от собствената 0,90 срещу 0,85).

При фактора **“морална оценка”** момичетата и момчетата дават много близки оценки и не може да се говори за някаква тенденция.

При оценката на фактора **“активност”** разликите при турчетата (момичета и момчета) са малки. При българчетата-момчета, обаче оценките и на трите етноса са доста по-високи от тези на момичетата, особено на турците (0,28 срещу 0,14) и циганите (0,56 срещу 0,23). Същото е положението и при циганчетата - за турците (0,43 срещу 0,30) и българите (0,60 срещу 0,50). За отбелязване е и много ниското ниво на етноцентризм на циганчетата (0,67 за момчетата) и особено при момичетата (0,40 под нивото на оценката на българчетата - 0,50).

При оценката по фактора **“безопасност”** също впечатлява много ниският етноцентризм на циганчетата и от двата пола (0,42-0,63). Дори момичетата считат, че собствения им етнос е най-опасен (0,42 срещу 0,31-0,37 за другите)! Момичетата-българчета пък са най-тревожни: изпитват силен страх от циганите (0,67) и особено от турците (0,57). Не е така при българчетата-момчета: 0,76(т) и 0,59(ц). При турците практически няма разлика: собственият етнос се оценява на ниво 0,85, а другите два - на ниво 0,3-0,4.

При фактора **“родство”** вариациите са най-големи, с изключение на отношението към собствения етнос, оценен на ниво 0,9-1,00 и от момичета и от момчета от трите етноса. Турчетата-момчета се иден-

тифицират в много по-голяма степен с българите (0,77) и в по-малка с циганите (0,13) от момчетата (съответно 0,57 и 0,24). Циганчетата-момчета се чувстват много по-близки до българите (0,60) и особено до турците (0,98) от момчетата (съответно 0,51 и 0,47). Българчетата като цяло се чувстват най-обособени и различни от другите, като тази тенденция е по-силно изразена при момчетата: 0,09 срещу 0,22 спрямо турците и 0,18 срещу 0,22 спрямо циганите.

При фактора “**предсказуемост на поведението**” също има големи вариации, този път и при отношението към собствения етнос. Интересно е че за момчетата от двата малцинствени етноса поведението на “своите” е по-непредсказуемо, отколкото за момчетата (момчетата турци и цигани дават с по около 0,2 по-ниски оценки от момчетата, при българите е обратното - с 0,1). За българчетата-момчета и трите етноса са с по-предсказуемо поведение: 1,0-0,9(б); 0,33-0,27(г). Особено големи разлики имат с момчетата при оценката на циганите (0,44-0,09). Същото нещо може да се каже и за момчетата -турчетата. За тях циганите (0,43-0,31) и особено българите (1,00-0,65) са много по-предсказуеми отколкото за момчетата.

### **ИЗВОДИ**

1. Въпреки ранната възраст, съществува стереотипно, но неустойчиво етносъзнание и самосъзнание.
2. Съществува много високо ниво на етноцентризъм при българчетата и при турчетата, без разлика на пола. Малко по-ниско е то при циганчетата. Стремехът за идентификация с “другия” е слабо изразен. Особено неблагоприятно е отношението към циганчетата.
3. Най-хомогенна и висока е оценката, получавана от другите етноси от българчетата, а най-вариативна - на турчетата. Най-отрицателна и същевременно хомогенна е тя на циганчетата.
4. Полът на децата влияе много разнообразно върху етносъзнанието и самосъзнанието на трите етноса. В повечето случаи по-ниски оценки на “другите” дават момчетата.
5. Децата от двата малцинствени етноса като цяло са по-тревожни и по-подозрителни от българчетата и в много отношения ги възприемат като заплаха.

### **БЕЛЕЖКИ**

1. Агеев, В.С. Межгрупово взаимодействие. Социально-психологические проблемы. М., 1990; Королев, С.И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. М., 1970; Левкович, В.П., Н.Г. Панкова. Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания. В: Социальная психология и общественная практика. М., 1985.
2. Левкович, В.П., Н.Г. Панкова. Цит. съч.; Старовойтова, Г.В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии. В: Социальная психология и общественная практика. М., 1985.
3. Старовойтова, Г. В. Цит. съч.
4. Георгиев, Б. Общностите - нашият дом, класи, касти, етноси. С., 1991; Кэмпбелл Д. Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность. В: Психологические механизмы регуляции социального поведения. М., 1979; Левкович, В.П., Н.Г. Панкова. Цит. съч.
5. Агеев, В.С. Цит. съч.
6. Кемпбелл, Т. Цит. съч.
7. Трябва да се има предвид, че в категориите “редовни” и “задочни” студенти има и българи, и турци и други етноси.